

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

KƏMALƏ RAHİL qızı ƏLİYEVƏ

GUAM ÖLKƏLƏRİNİN ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ
QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNƏ MÜNASİBƏTDƏ MÖVQEYİ

İxtisas: HSM 060211 – Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri üzrə regionşünaslıq

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Elmi rəhbər: *fil.f.d. Ceyhun Valeh oğlu Məmmədov*

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. XX əsrin axırlarında GUAM ölkələrində mövcud separatizm kontekstində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi	9
1.1. SSRİ-nin parçalanması ilə Gürcüstan,Ukrayna,Azərbaycan və Moldovada separatçılıq tendensiyalarının yaranması.....	9
1.2. Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Gürcüstan,Ukrayna və Moldovanın münaqişəyə rəsmi və qeyri-rəsmi mövqeyi.....	33
II FƏSİL. XXI əsrdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin GUAM ölkələrində mövcud separatçılıq tendensiyaları ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlili	40
2.1. Osetiya müharibəsindən sonra Gürcüstan-Azərbaycan münasibətləri	40
2.2. Şərqi Ukraynada separatçılığın və Krımın ilhaq edilməsinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinə təsiri.....	49
2.3. Gürcüstan,Ukrayna və Moldovanın ikinci Qarabağ müharibəsi zamanı mövqeyi.....	56
NƏTİCƏ	65
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı.2020-ci il sentyabrın 27-də ermənilərin atəşkəsi pozması ilə başlayan və 44 gün davam edən II Qarabağ müharibəsi Azərbaycan ordusunun böyük uğuru ilə nəticələndi və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi hərbi yolla həll edildi.Azərbaycan strateji əhəmiyyətə malik Şuşa şəhərini, xüsusən də Dağlıq Qarabağın cənub hissəsini işğaldan azad etdikdən sonra İrəvan administrasiyası məğlubiyyətini etiraf etməli oldu.Noyabrın 10-da Moskvanın vasitəçiliyi ilə Rusiya prezidenti Vladimir Putin, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan arasında imzalanan sazişlə Cənubi Qafqazda 28 ildir davam edən status-kvo pozuldu və yeni proses başladı.Müqaviləyə əsasən, Azərbaycan işğaldan azad etdiyi Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlıni azad etməklə yanaşı, Ermənistana Ağdam, Laçın və Kəlbəcər şəhərlərindən çəkilməyi qəbul etdirdi və çəkilmə qrafiki müəyyən edildi. Bu həm də Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ istisna olmaqla,işğal altında olan 7 rayonu azad etməsi demək idi. Prosesin sonunda Azərbaycan I Qarabağ müharibəsində itirdiyi torpaqların bir hissəsini döyüş yolu ilə, bir hissəsini isə diplomatiya yolu ilə geri almağa nail oldu.

Müqaviləyə əsasən, Dağlıq Qarabağdakı -yəni Azərbaycan ərazisindəki işğalçı Ermənistan qoşunları tamamilə çıxarılacaq,lakin bölgədə erməni əhalisinin mövcudluğu qorunub saxlanılacaqdı.Rusiya Sülhməramlı Qüvvələri Laçın dəhlizində və Dağlıq Qarabağda (Şuşa istisna olmaqla) xidmət aparacaqdı. Tərəflərdən biri (Azərbaycan və ya Ermənistan) hər beşillik müddətin bitməsinə altı ay qalmış imtina etdiyini bəyan etməsə, Rusiya qüvvələrinin regionda mövcudluğu avtomatik olaraq daha beş il müddətinə uzadılacaq.

Müqavilənin ən diqqətçəkən bəndlərindən biri də Naxçıvanla Azərbaycanı birləşdirən dəhlizin yaradılması haqqında saziş olub. Bu dəhlizlə Türkiyə ilə Azərbaycanı avtomobil yolu ilə birləşdirmək mümkün olacaq. Memorandumda qeyd olunan dəhliz hər iki istiqamətdə vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin maneəsiz daşınmasına və nəqliyyat əlaqələrinə zəmanət verir.

Azərbaycanın sahədəki uğurlu hərbi əməliyyatlarından sonra imzalanan 10 noyabr müqaviləsi müharibəni dayandırdı və diplomatiyaya yol açdı; lakin memorandumun mətnində müxtəlif qeyri-müəyyənliklərin söz mövzusu olduğu bəzi maddələrin icrasında çətinliklərin olacağı gözlənilir. Razılaşmanın ən kritik bəndi Rusiya Sülhməramlı Qüvvələrinin bölgəyə gəlməsi ilə bağlıdır. Postsovet dövründə bir çox yerlərdə xidmət edən bu formasiya bu günə qədər beynəlxalq siyasətdə çox yaxşı təəssürat yaratmamışdır; buna görə də bölgədə rus əsgərlərinin olması narahatlıq doğurmağa davam edəcək.

Bəyanatda yer alan Naxçıvanla Azərbaycan arasında yaradılması nəzərdə tutulan dəhlizlə bağlı maddə böyük uğur olsa da, planın necə həyata keçiriləcəyi ilə bağlı ciddi qeyri-müəyyənliklər var. Ermənistan ərazisindən keçəcək dəhlizin statusu necə olacaq, İran-Ermənistan əlaqəsi necə qurulacaq kimi cavablandırılması lazım olan çoxlu suallar var. Bu dəhlizin açılmasının həm Azərbaycan, həm də Türkiyə üçün böyük qazanc olacağı şübhəsizdir.

Oxşar səbəblərdən ərazi ziddiyyətlərinə malik olan Gürcüstan, Ukrayna və Moldova da Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması və məsələnin beynəlxalq hüquq çərçivəsində həll edilməsinin tərəfdarı olmuşlar. 1997-ci il 10 oktyabrda təsis olunan GUAM Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə təşkilatın daxilində Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova tək-cə demokratiyanın inkişafı və iqtisadi potensialın artırılması barədə deyil, suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, hüququn aliliyi və insan hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında Avropada sabitliyin və təhlükəsizliyin gücləndirilməsi məqsədilə dördtərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi yönündə birgə fəaliyyətə başlamışlar. GUAM-ın yaranmasına səbəb olan və onun yaranmasında mühüm rol oynayan səbəbləri bu şəkildə izah edə bilərik. Postsovet coğrafiyasında yaranan yeni parçalanmalar, Rusiyanın daxili və xarici siyasətindəki ziddiyyətlər, Rusiyanın MDB-də fəallaşması və üzv dövlətlərə qarşı göstərdiyi təzyiqlər artdı. Bu kimi səbəblər MDB-yə üzv olan bəzi dövlətləri öz milli təhlükəsizliklərini qorumaq və daha ədalətli və səmərəli

əməkdaşlığa can atmağa vadar etmişdir. GUAM ölkələrinin geosiyasi mövqeləri, sosial-iqtisadi şərtləri eynidir, daxili və xarici siyasətdə üzləşdikləri problemlər oxşardır. MDB isə təşkilat kimi uğurlu deyil və Rusiya bu təşkilata üzv dövlətlərə siyasi, hərbi və iqtisadi təzyiqlər göstərir. Yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin “böyük qardaş”ın təsirindən qurtulmaq istəyi, Rusiyanın iqtisadi, siyasi və hərbi ekspansionizminə müqavimət göstərmək üçün təşkilatlanma ehtiyacı, yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərin milli maraqlarını qoruyan xarici siyasətin zəruriliyi, bu dövlətlərin Avropa-Qafqaz-Mərkəzi Asiya üçbucağında baş verən iqtisadi və siyasi proseslərə uyğunlaşmaq istəyi məhz GUAM-a üzv olan dövlətlərin dövlət başçıları və siyasi elitasının eyni siyasi və iqtisadi baxışları bölüşməsi faktıdır. Gürcüstan və Ukraynada baş verən rəngarəng inqilablar, hökumətin Moldovada qərbyönümlü siyasətə önəm verməsi, Azərbaycanın enerji sahəsində Rusiyadan asılılığının azalması GUAM-ın canlanmasına imkan verib. 2006-cı ilin mayında Kiyevdə keçirilən GUAM Sammitində təşkilatın adı dəyişdirilərək “Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Uğrunda Təşkilatı (GUAM) (ODED)” adlandırıldı. Bu görüşdə Xəzər-Qafqaz-Qara dəniz xətti boyunca enerji sahəsində təhlükəsizliyin təmin edilməsi, azad ticarət zonasının yaradılması və demokratik dəyərlərə önəm verilməsi də xüsusi vurğulanıb. Beləliklə, **tədqiqat mövzusunun aktuallığı**, birincisi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə GUAM ölkələrinin rəsmi və qeyri-rəsmi mövqeyinin öyrənilməsinə, ikincisi, bu ölkələrin hər birinin suverenliyinə təhdid olan ərazi ziddiyyətlərinin qarşılıqlı müqayisəsinə və üçüncüsü, bu kontekstdə baş verən proseslərin təsir mexanizminin öyrənilməsinə ehtiyac ilə bağlıdır.

Tədqiqatın öyrənilmə dərəcəsi. Dissertasiya işinin hazırlanmasında bu sahəyə uyğun müxtəlif növ materiallardan geniş istifadə olunmuşdur. Araşdırmalar zamanı ortaya çıxmışdır ki, GUAM ölkələrinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə mövqeyinin aydınlaşdırılmasına dair əhatəli tədqiqatlar mövcud deyil. Yerli, rus, ingilis və türk ədəbiyyatlarında mövzu hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiya işi yazılarkən müxtəlif ölkələrin professorları, tədqiqatçıları tərəfindən hazırlanan mənbələrdən, rəsmi bəyanatlardan da istifadə olunmuşdur. Həmin mənbələr müxtəlif qruplara bölünür: elmi tədqiqat işləri, arxiv materialları, konfrans nəticələri, kütləvi informasiya vasitələri və internet resursları. Elmi ədəbiyyatlarda SSRİ-nin parçalanması ilə GUAM ölkələrinin hər birində baş qaldıran separatçılıq meyillərinin səbəbləri, proseslərin kəskinləşməsi və inkişafı, bu vəziyyətdən regionda maraqlı olan qüvvələrin təsir mexanizmi, hərbi əməliyyatların başlanmasının geniş şəkildə təsvirindən istifadə olunub. Həmçinin bu elmi ədəbiyyatlardan istifadə olunaraq Osetiya müharibəsindən sonra Gürcüstan və Azərbaycan arasında siyasi, iqtisadi, mədəni sferalarda əməkdaşlığın hansı istiqamətdə inkişaf etdiyi, müharibənin nəticələrinin iki ölkənin münasibətlərinə təsirinin təhlili verilmişdir. Mətbuat mənbələrində və həmçinin Gürcüstan, Ukrayna və Moldovanın Xarici İşləri Nazirliyinin rəsmi portalında əməliyyatlar aktiv olduğu dövrlərdə GUAM ölkələrinin İkinci Qarabağ müharibəsinə münasibətdə mövqeyi barədə bəyanatları dəqiqliklə qeydə alınıb.

Dissertasiya işi araşdırılarkən internet resurslarından da geniş istifadə olunmuşdur. Burada əsasən elmi məqalələr, mətbuat orqanlarının bölgədəki fəaliyyətlərindən istifadə olunmuşdur ki, bu da tədqiqat mövzusunun müasir dövrdəki aktuallığının və beynəlxalq arenadakı əhəmiyyətini göstərir.

Tədqiqat işində kütləvi informasiya vasitələrindəki məlumatlardan da istifadəyə yer verilmişdir. Xalq qəzetində Birinci Qarabağ müharibəsinin başlaması, səbəbləri nəticələri, SSRİ-nin parçalanması ilə Ermənistanın separatçı hərəkətlərə başlaması araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin hazırlanmasında GUAM ölkələrinin hər birinin Xarici İşlər Nazirliyinin Arxiv sənədlərindən və rəsmi saytlarından istifadə olunmuşdur. Burada Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Gürcüstan, Ukrayna və Moldovanın rəsmi mövqeyi ilə bağlı çıxışları, məruzələri ətraflı şəkildə qeyd edilmişdir.

Bundan əlavə ingilis və türk dillərində tədqiqatçıların GUAM ölkələrinin İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı mövqeyi daha dərinlən analiz edilərək araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsədi GUAM ölkələrinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə mövqeyini formalaşdıran amilləri təyin etmək, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin XXI əsrdə mövcud separatçılıq tendensiyaları ilə qarşılıqlı təhlil etmək, GUAM ölkələrinin hər birində inkişaf edən separatçılığın necə yarandığını və inkişaf etdiyini araşdırmaq, GUAM ölkələrinin bir-birinə münasibətin və ümumi maraqların formalaşmasında ərazi ziddiyyətlərinin təsirlərini nəzərdən keçirməkdir.

Magistr dissertasiyası çərçivəsində aparılan tədqiqatın müəyyən edilmiş məqsədinə nail olmaq üçün qarşıda duran **vəzifələr** aşağıdakı formada əks olunur:

1. SSRİ-nin parçalanması ilə GUAM ölkələrində separatçılıq tendensiyalarına təkan verən amilləri müəyyən etməkdir.
2. Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Gürcüstan, Ukrayna, Moldovanın rəsmi və qeyri- rəsmi mövqeyinin faktlara əsaslanaraq hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini tədqiq etməkdir.
3. Osetiya müharibəsindən sonrakı dövrdə Gürcüstan-Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf meyllərini araşdırmaqdır.
4. Şərqi Ukraynada separatçılığın və Krımın ilhaq edilməsinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi prosesinə təsirini siyasi analiz metodu ilə təhlil etməkdir.
5. Gürcüstan, Ukrayna və Moldovanın II Qarabağ müharibəsi zamanı mövqeyini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodları və metodoloji əsasını yerli, türk, ingilis, rus politoloqların və tədqiqatçıların müasir məqalələrində təqdim olunan hadisələr, nəzəriyyə və metodoloji konsepsiyalar təşkil etmişdir. Dissertasiya işində istifadə olunan elmi metodlar – təhlil, müqayisə, kəmiyyət və keyfiyyət analiz metodlarıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyini aşağıdakilər ilə izah edə bilərik:

- Ədəbiyyatlar və elmi mənbələrin araşdırılmasının nəticəsində ilk öncə SSRİ-nin parçalanması ilə GUAM ölkələrində baş verən proseslər hərtərəfli araşdırılmışdır.
- Diplomatik siyasi münasibətlər və çıxışlar GUAM təşkilatının konfransları və ölkələrin rəsmi bəyanatları əsasında təhlil edilmişdir.
- İqtisadi,siyasi əməkdaşlığın səbəbləri,ölkələr üçün əhəmiyyəti və nəticələri kompleks şəkildə göstərilmişdir.

Tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti. XXI əsrdə baş verən münaqişələr beynəlxalq və regional təhlükəsizliyi təhdid edir.Bu da münaqişə ocağına çevrilən ölkələri sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi yollarının tapılmasına sövq edir ki,bu zaman region ölkələrinin də rəsmi mövqeyi və dəstəyi son dərəcədə əhəmiyyətlidir.Bu baxımdan,dissertasiya sonrakı siyasi tədqiqatlar,praktik məqsədlər,xüsusilə də tədrisdə müəyyən maraq doğura bilər.

Magistr dissertasiyasının aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Regionşünaslıq kafedrasında hazırlanmış və müzakirələrin sonunda müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Elmi tədqiqat işinin mövzusunə uyğun olaraq məqalə çap olunmuşdur: Əliyeva K. Osetiya müharibəsindən sonra Gürcüstan-Azərbaycan münasibətləri// Gənc Tədqiqatçıların Elmi əsərləri.

Dissertasiyanın strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, iki fəsil, beş paragraf, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. XX ƏSRİN SONLARINDA GUAM ÖLKƏLƏRİNDƏ MÖVCUD SEPARATİZM KONTEKSTİNDƏ DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ

1.1 SSRİ-nin parçalanması ilə Gürcüstan,Ukrayna,Azərbaycan və Moldovada separatçılıq tendensiyalarının yaranması

SSRİ-nin parçalanması ilə GUAM təşkilatına üzv olan dövlətlərin hər birində oxşar separatçılıq tendensiyaları baş qaldırmışdır. Belə ki, post Sovet dövründə öz müstəqilliyini yenidən elan edən Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldovada indiyə qədər davam edən bir sıra mürəkkəb proseslər məhz separatçılıq fonunda baş vermişdir. Hadisələrin sürətlə cərəyan etməsinə təkan verən Qlasnost və Yenidənqurma siyasəti öz təsirini hələ 1989-cu ildən etibarən digər sovet respublikalarında olduğu kimi GUAM ölkələrində də göstərməyə başlamışdır. Odur ki, 1989-cu ildə öz strateji əhəmiyyətinə görə SSRİ üçün önəmli respublikalardan biri olan Gürcüstanda millətçi və separatçı hərəkatlar yaranmağa başladı. Gürcüstanda ilk millətçi nümayiş 1989-cu il fevralın 25-də Gürcüstanın Sovet İttifaqına qoşulmasının 68-ci ildönümündə Tbilisidə 15 min nəfərin iştirakı ilə keçirildi. Bu nümayiş polis və bəzi millətçilər tərəfindən dağıdılaraq rəhbərləri həbs olunmuşdu. Gürcüstanda bu şəkildə başlayan gürcü millətçiliyi hərəkatları gündən artırdı [12, s. 935]. 17-19 noyabr 1989-cu ildə keçirilən sessiyaların sonunda Gürcüstan Ali Soveti bəzi konstitusiya dəyişiklikləri ilə Gürcüstanın suverenliyini elan etdi [28, s. 162].

Gürcü millətçiliyi və sovyetönlü hərəkatların güclənməsindən sonra 1989-cu ildə Abxaziya və Cənubi Osetiyada insanlar müstəqillik üçün ayağa qalxdı və separatçı hərəkatlar ön plana çıxmağa başladı. Bu hadisələrdən sonra gürcü millətçiləri müstəqillik uğrunda ölkədə rus qüvvələri ilə mübarizə apararkən digər tərəfdən, Abxaziya və Cənubi Osetiyada separatçı hərəkatları yatırmağa çalışırdılar [12].

1990-cı ildə Gürcüstanın müstəqilliyini müdafiə edən hərəkat iki yerə bölündü; bir tərəfdə Milli Demokrat Partiyasının lideri Çanturiyanın və Milli İstiqlal

Partiyasının lideri Tseretelinin yaratdığı “Milli Konqres” təşkilatı, digər tərəfdə Qamsaxurdiyanın liderlik etdiyi Dəyirmi masa-Azad Gürcüstan təşkilatı[16,s.120]. Gürcüstanda yaranan bu iki fərqli millətçi hərəkatda Zviad Qamsaxurdiya və onun rəhbərlik etdiyi “Azad Gürcüstan” təşkilatı ön plana çıxdı. 1990-cı ilin noyabrında Qamsaxurdiya Gürcüstan parlamentinin sədri seçildi [12]. 1991-ci il martın 31-də keçirilən referendumda əhalinin 90,5 faizi iştirak etmiş, səsvermə nəticəsində 93 faizi müstəqilliyə səs vermişdir. 9 aprel 1991-ci ildə Gürcüstan Ali Soveti bu nəticəni təsdiqlədi və Gürcüstan Baltikyanı ölkələrdən sonra SSRİ tərkibində müstəqilliyini elan edən ilk ölkə oldu[16].

1991-ci ilin mayında keçirilən seçkilərdə Qamsaxurdiya 86 faiz səslə rəsmən prezident seçildi. 1991-ci ilin may seçkiləri separatçı Abxaziya və Cənubi Osetiya bölgələrində boykot edildi[55,s.90]. Qamsaxurdiya prezident seçildikdən sonra o, millətçi və özünü idarə edən müxalifəti susdurmaq üçün ciddi siyasət apardı. Nəticədə ölkədə Qamsaxurdiya administrasiyasına qarşı üsyanlar başladı. Bu üsyanlar nəticəsində Qamsaxurdiya 1992-ci ilin yanvarında ölkəni tərk etməli oldu. Qamsaxurdiyanın tərəfdarları ölkəni tərk etmələrinə baxmayaraq, ölkədə nümayişlər təşkil edərək üsyana başladılar. Bundan sonra Gürcüstanda Hərbi Şura hakimiyyəti ələ keçirdi. Hərbi Şura 1992-ci ilin martında iclas keçirdi. O, Dövlət Şurasını yaradıb və Edvard Şevardnadzeni bu şuranın sədri təyin etdi. 1992-ci ilin oktyabrında keçirilən seçkilərdə Şevardnadze səslərin 90%-ni toplayaraq parlamentin sədri seçildi və bununla da dövlət başçısı oldu[12].

Qamsaxurdiyanın Gürcüstan administrasiyasında üç illik dövr ərzində (1989-1992) həyata keçirdiyi ifrat millətçi və sərt siyasət Abxaziya və Cənubi Osetiyada bu gün də davam edən etnik zəmində münaqişələrin yaranmasında mühüm rol oynayıb. Qamsaxurdiyanın hakimiyyətdə olduğu dövrdə Abxaziya, Cənubi Osetiya və Acarıstanda hadisələr artdı və bundan sonra Gürcüstanın Cavaxetiya bölgəsində yaşayan ermənilər də fəallaşmağa başlamışdılar. Bunlara əlavə olaraq Rusiya da mənfi münasibətlərə görə Gürcüstana qarşı embarqo tətbiq etmişdi[21,s.104].

Separatçı regionlardan biri olan Cənubi Osetiyada ilk qarşıdurmalar (separatçı hərəkətlər) 1989-cu ilin noyabrında başladı, 1991-ci ilin yanvarında və 1992-ci ilin iyununda pik həddə çatdı. 1992-ci ilin avqustunda isə Abxaziyada separatçı hərəkətlər başladı və 1993-cü ildə gürcü əsgərlərinin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Hansı ki, Abxaziya problemi ən sadə tərfi ilə Gürcüstanın sərhədləri daxilində olan Abxaziya Muxtar Respublikasının müstəqil dövlət olmaq istəyi və bu istiqamətdə Gürcüstanla apardığı mübarizə və münaqişədir. Abxaziya məsələsinin səbəb olduğu münaqişələr nəticəsində isə minlərlə insan itkin düşmüş və yaralanmış, təxminən 250.000 insan öz yaşayış yerini tərk etməli olmuşdu.

1991-ci ildə separatçı bölgələrdə şiddətlənən separatçı və zorakı hərəkətlər 1993-cü ildə Qamsaxurdiya devrildikdən və postunu tərk etdikdən sonra sakitləşmişdi. Gürcüstanın birinci prezidenti Qamsaxurdiya bəyan etdi ki, onun fəaliyyəti dövründə Gürcüstan nə SSRİ, nə də onun varisi olan MDB daxilində heç bir hərbi ittifaqda iştirak etməyəcək. Bu səbəbdən Gürcüstandakı rus əsgərləri əvvəldən Gürcüstan hökumətinə qarşı bir nifrət bəsləyirdi [30, s.238]. Qamsaxurdiyanın bu qərarı rusları Gürcüstandakı separatçı bölgələrə dəstək verməyə vadar etdi.

Gürcüstanda başlayan Abxaziya və Cənubi Osetiyadakı separatçı hərəkətlər bütün etnik azlıqları potensial separatçı kimi görmək riskini ortaya qoymuşdu. Əslində, Qamsaxurdiya dövründə Azərbaycan türklərinə qarşı da təzyiqlər edilib, xeyli insan Gürcüstanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. Lakin bu dövrdə Azərbaycan türklərinin heç bir separatçı tələbi olmayıb, əksinə, Gürcüstanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü dəstəkləyiblər.

Şevardnadze prezident olduqdan sonra Gürcüstan ərazisində Qamsaxurdiya tərəfdarlarının törətdiyi zorakılıqlara nəzarət etməyi, Qamsaxurdiya tərəfdarlarını zərərsizləşdirməyi, separatçı Abxaziya və Cənubi Osetiya rayonlarına nəzarəti bərpa etməyi, Rusiya ilə münasibətləri bərpa etməyi planlaşdırırdı. Bütün ölkədə firavanlığı və sabitliyi təmin etmək və bu istiqamətdə siyasət aparmağa

çalışırdı. Həmçinin bu istiqamətdə cəmiyyətin bütün təbəqələrini və ölkə daxilindəki azlıqları əhatə edən sülhsevər siyasət yürütməyə başlamışdı.

Qamsaxurdiya isə Gürcüstanı tərk etsə də, onun tərəfdarları və Qamsaxurdiyanı dəstəkləyən silahlı dəstələr Gürcüstanın qərb bölgələrində, Meqreliyada yerləşən gürcü hərbi birləşmələrinə hücum etdilər. Abxaziya və Cənubi Osetiyada qarışıqlıq davam etdikcə Şevardnadze ölkə daxilində və separatçı bölgələrdə nəzarəti saxlamağa çalışırdı. O, Rusiyadan dəstək və yardım istəmişdi. Bu yardım xahişindən sonra Rusiya hərbi birləşmələri Gürcüstana daxil oldu və hərbi əməliyyatlar keçirərək Qamsaxurdiya tərəfdarlarını zərərsizləşdirdi. Bunun müqabilində Rusiya Gürcüstandan Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olmasını tələb etdi. 1992-ci il iyulun 14-də isə Şevardnadze ilə Yeltsin arasında əldə olunan razılaşma ilə Rusiya və Gürcüstan qoşunlarından ibarət sülhməramlı qüvvələr Cənubi Osetiyaya yerləşdirilmişdi. Bu inkişaf Rusiyanın keçmiş Sovet ərazisinə ilk hərbi müdaxiləsi idi [30, s.239].

Gürcüstanın MDB-yə üzvlüyü və Rusiya ilə Gürcüstan arasında dostluq və əməkdaşlıq sazişi dərhal reallaşmadı. Etnik münaqişələrin yaşandığı digər bölgə Abxaziyada Rusiyanın vasitəçiliyi ilə atəşkəsdən sonra Gürcüstan MDB-yə üzv oldu və daha sonra 3 fevral 1994-cü ildə Rusiya ilə Gürcüstan arasında Dostluq və Əməkdaşlıq Sazişi imzalandı [30].

Şevardnadze dövlət başçısı olanda ölkədə mühüm problemlərlə üzləşdi. Bir tərəfdən müxalifət, bir tərəfdən keçmiş şura üzvlərinin təzyiqləri, digər tərəfdən separatçı bölgələrdəki münaqişələr və onlarla bağlı iqtisadi, siyasi və sosial problemlər Şevardnadzenin qarşısında duran mühüm məsələlərdən idi. Şevardnadze 1993-cü il oktyabrın 8-də Gürcüstanın MDB-yə üzvlüyü haqqında qərar qəbul etdi. Gürcüstan MDB-yə üzv olduqdan sonra Qamsaxurdiyanın təsirli mövqedə olduğu Meqreliya bölgəsi nəzarətə götürüldü [16]. Bundan əlavə, Şevardnadze bu dövrdə Moskvaya Gürcüstan ərazisində hərbi baza yaratmağa icazə vermiş və bununla da rusların separatçı bölgələrə dəstək verməsinin qarşısını almağa çalışmışdı [25, s.193]. Şevardnadze xarici siyasətdə rusiyayönlü siyasət yürütsə də, ABŞ-la

yaxınlaşması və NATO-ya üz tutması Rusiyanı narahat edirdi. Rusiya Gürcüstan üzərində öz hökmranlığını saxlamaq üçün Gürcüstandakı separatçı hərəkatlara dolayı dəstək verirdi [14,s.154].

2003-cü ilin noyabrında keçirilən seçkilərdə ABŞ Gürcüstan üzərində daha dominant mövqeyə sahib olmaq üçün öz maraqlarını nəzərə alan kadrlar istədi və bunun üçün qərbyönlü Saakaşvilini dəstəklədi.2004-cü ilin yanvarında Saakaşvili seçkilərdə qalib gəldikdən sonra ABŞ bu hakimiyyət mübarizəsində üstünlük əldə etdi. Lakin bu inkişafdən sonra Rusiya Gürcüstandakı separatçı bölgələrə dəstəyini artıraraq Saakaşvili hökumətini çətin vəziyyətə salmağa, ölkə daxilində sabitliyin qarşısını almağa çalışdı. Gürcüstanla bağlı Rusiya ilə ABŞ arasında şiddətli hakimiyyət mübarizəsi başladı.Bunun son göstəricisi kimi Qızılgül inqilabı ilə Gürcüstana təsir imkanlarını itirən Rusiyanın 2008-ci ildə Gürcüstan ordusunun Cənubi Osetiyaya daxil olmasından sonra Gürcüstana müharibə elan etməsini göstərmək olar.

Saakaşvili əvvəlcə separatçı bölgələrdən Acarıstan Muxtar Respublikasına təzyiq göstərməyə başladı və həll yolu tapmağa çalışdı. Acarıstan lideri Aslan Abaşidze isə Saakaşviliyə müxalifliyi və rusiyapərəstliyi ilə gündəmə gəlmişdi.Saakaşvili gələcəkdə ona mühüm rəqib ola biləcək Abaşidzeni ləğv etmək və ölkədə hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün ilk olaraq Acarıstana təzyiq göstərməyə başladı[30,s.244].Saakaşvilinin Abaşidze administrasiyasına qarşı apardığı bu təzyiq siyasəti nəticəsində Abaşidze ölkəni tərk etməli oldu. Beləliklə, Acarıstan problemi qan tökülmədən həll olundu[24,s.13].Lakin separatçı Abxaziya və Cənubi Osetiya bölgələrində gözlənilən müsbət irəliləyişlər baş vermədikdən sonra xalqın və onların Saakaşviliyə olan müttəfiqlərinin dəstəyi və inamı azaldı [10,s.4].

2008-ci il aprelin 21-də Gürcüstan hakimiyyəti Abxaziya səmasında Gürcüstan ordusuna məxsus pilotsuz kəşfiyyat təyyarəsinin Rusiya təyyarələri tərəfindən vurulduğunu elan etdi. Ertəsi gün Rusiya hakimiyyəti bu iddianı təkzib etdi.Abxaziyadakı separatçı qüvvələr gürcü kəşfiyyat təyyarəsini özləri vurduqlarını

iddia etdilər[55]. Bu inkişafdən sonra Rusiya-Gürcüstan münaqişəsi hərbi miqyas aldı. Rusiya-Gürcüstan münasibətlərində və separatçı bölgələrdə gərginlik daha da artaraq hərbi fəallıq ən yüksək həddə çatdı. 2008-ci il mayın 20-də Şimali Osetiya prezidenti Taymuraz Mamsurov Şimali və Cənubi Osetiyanın birləşməsinə dəstək verilməsi xahişi ilə Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət etdi. Bundan əlavə, həmin gün Cənubi Osetiya lideri Edvard Kokoytı bir daha bəyan etdi ki, Cənubi Osetiyanın məqsədi Şimali Osetiya ilə birləşməki idi[56]. İyulun 15-də Rusiya Gürcüstan sərhədi yaxınlığında “Kavkaz 2008” təliminə başladı. Rusiya bu təlimin məqsədinin mümkün terror aktlarına qarşı görüləcək tədbirləri nəzərdən keçirmək və terror aktlarına qarşı mübarizədə əsgərlərə təlim vermək olduğunu bildirsə də, Gürcüstan hakimiyyəti bu təlimi dondurulmuş münaqişədə yaxınlaşan müharibənin məşqi kimi qiymətləndirdi. Abxaziya və Cənubi Osetiya əraziləri. Rusiyanın həyata keçirdiyi bu təlimə cavab olaraq 2008-ci il iyulun 15-də Saakaşvili 1000-ə yaxın Amerika dəniz piyadasının iştirak edəcəyi ABŞ-Gürcüstan birgə hərbi təlim proqramı və təlimi keçiriləcəyini bildirdi. Bu təlimin adı “Dərhal Cavab” idi[33]. ABŞ və Rusiyanın eyni tarixlərdə keçirdiyi bu hərbi təlimlər Gürcüstan üzərində hakimiyyət mübarizəsinin daha bir göstəricisidir.

26 avqust 2008-ci ildə Rusiya Federasiyasının Prezidenti Dimitri Medvedev Cənubi Osetiya və Abxaziyanın müstəqilliyini tanıdıqlarını bəyan etdi[43,s.18]. Gürcüstan müharibəni hər cəhətdən uduzdu. Müharibədən əvvəl Cənubi Osetiyanın təxminən üçdə biri Gürcüstanın nəzarəti altında idi. Müharibədən sonra Gürcüstan Cənubi Osetiya üzərində hökmranlığını tamamilə itirdi.

Abxaziya ərazisi daxilində yerləşən Yuxarı Kodori bölgəsi müharibədən əvvəl Gürcüstanın nəzarətində olsa da, müharibədən sonra Gürcüstanın nəzarətindən çıxdı. Digər tərəfdən, son illərdə NATO ölkələrinin, xüsusilə ABŞ və Türkiyənin dəstəyi ilə modernləşdirilən Gürcüstan Silahlı Qüvvələrinin infrastrukturunu əhəmiyyətli dərəcədə zədələndi[24,s.24]. Müharibədən sonra Rusiya istədiklərini əldə edən tərəf oldu. Rusiya üçün müharibənin əsas məqsədi Cənubi Osetiyaya nəzarət etmək, Abxaziyada mövqelərini möhkəmləndirmək və Gürcüstanın son

illərdə inkişaf etmiş hərbi potensialına ağır zərbə vurmaq idi. Müəyyən mənada Rusiya bu məqsədlərə müharibədən sonra nail oldu[14,s.16].Digər tərəfdən, Rusiyanın bu hücumları ilə Gürcüstan və Ukraynanın NATO-ya üzvlüyü sonrakı tarixə təxirə salındı və Rusiya Qərbi ölkələrinə Gürcüstanın etibarlı enerji dəhlizi olmadığını,digər tərəfdən Gürcüstana ABŞ və Aİ-nin dəstəyinə arxalanmamalı olduğu mesajını verdi.Bundan əlavə, Rusiyanın bu müdaxiləsi digər Cənubi Qafqaz ölkələrinə, “Yaxın Çevrə” ölkələrinə, xüsusən də Ukraynaya xəbərdarlıq oldu[27].

İndi də Rusiya Gürcüstan üzərində dominantlığını və effektivliyini saxlamaq üçün separatçı regionlar və dondurulmuş münaqişə bölgələri ilə bağlı problemlərdən istifadə edir.2008-ci ildə Rusiya-Gürcüstan münaqişəsi bunun ən bariz nümunəsidir. Qızılqül inqilabından sonra qərbyönlü kadrların hakimiyyətə və idarəçiliyə gəlməsi ilə Gürcüstana təsiri azalan Rusiya separatçı regional kartdan istifadə etməklə Gürcüstan üzərində öz təsirini bərpa etmişdir.Demək olmaz ki, Gürcüstan separatçı regionlardakı problemlərini həll etmədən sabitliyə və firavanlığa nail olacaq.

SSRİ-nin dağılması ilə Ukrayna da həmçinin bir ölkə kimi müstəqillik qazandıqdan sonra bir çox problemlərlə üzləşməli olub.Ukrayna müstəqilliyini elan etdikdən sonra qlobal güclərin diqqət mərkəzinə çevrilib. Bunun ən böyük göstəricisi qlobal güclərin Narıncı İnqilabdan əvvəl və sonra Ukraynada necə təsirli olmağa çalışmasıdır. Xüsusilə ABŞ və Rusiya Ukraynada hökmranlıq yaratmaq üçün mübarizə aparır.Tarix boyu strateji və geosiyasi əhəmiyyəti ilə Avrasiyanın ən mühüm coğrafiyalarından biri olan Ukrayna, öz tarixində ən kritik dönüş nöqtəsi olan Narıncı İnqilab və Maydan hadisələri ilə başlayan “Avropaçılıq” üçün etiraz nümayişlərinə səhnə olmuşdur.Bu prosesin ən böyük problemlərindən birincisi Rusiyanın Krımı ilhaq etməsi və Donbasda Rusiyayönlü separatçılara verdiyi hərbi dəstəklə beynəlxalq böhrana çevrilən cari hadisələrdir.Bununla belə, Moskva-Kiyev xəttindəki gərginliyin SSRİ-nin parçalanması və daha sonra Ukrayna parlamentinin 1991-ci il avqustun 24-də müstəqillik haqqında qərar qəbul etməsi ilə başladığını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Kırım tarix boyu həmişə strateji əhəmiyyətə malik olan bir bölgədir. Coğrafi mövqeyi də bu əhəmiyyətin ən əsas tikinti bloklarından birini təşkil etmişdir. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə müstəqil Ukraynanın suverenliyi altında qalan Kırım ölkənin ilk konstitusiyası olan 1996-cı il Ukrayna Konstitusiyasında muxtar respublika statusu aldı. Konstitusiyada “Kırım Muxtar Respublikası” başlığı altında 134-cü maddədə; Kırım Muxtar Respublikası Ukraynanın bölünməz hissəsi kimi tanınıb. Bundan əlavə, bildirilib ki, Kırım Ukrayna Konstitusiyasına uyğun olaraq cızılan sərhədlər və səlahiyyətləri çərçivəsindəki məsələlərlə bağlı qərar verə bilər. Kırım Muxtar Respublikasının Konstitusiyasında isə 1-ci maddənin 1-ci bəndinə əsasən, Kırımın Ukraynanın ayrılmaz hissəsi olduğu və onun səlahiyyətlərindən yalnız Ukrayna Konstitusiyası əsasında istifadə edə biləcəyi qərara alınmışdır[13].

Rusiyanın Kırma olan nöqtəyi-nəzərini və marağını nəzərə alsaq, ilk növbədə bölgədə yaşayan sıx rus əhalisi diqqət çəkir. Təxminən iki milyon yarım əhalisi olan Kırmda ruslar 58,3%, ukraynalılar 24,3%, tatarlar 12%, digərlərində isə 8% 152. Ukraynada rusların çoxluq təşkil etdiyi yeganə bölgə Kırmdır, xüsusən də Rusiyanın separatçı tələblərinə ən çox məruz qalan bölgədir. Yaxın ətraf mühit siyasəti ilə ruslar Qara dəniz donanması kimi xarici ruslarla da maraqlanır. O, vaxtaşırı Ukraynadan müxtəlif xahişlər edib. Ukrayna isə Rusiyanın istəklərinin və separatçı tələblərinin qarşısını almaq üçün Kırma regional muxtariyyət verməli oldu. Rusiya üçün Kırım tək-cə hərbi və demoqrafik əhəmiyyət kəsb etmir, həm də böyük iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, bu bölgədə ciddi neft və təbii qaz ehtiyatları mövcuddur və bu bölgədən keçən təbii qaz kəmərlərinin də iqtisadiyyatda böyük payı var. Bundan əlavə, gəlir mənbələrindən biri də turizmdir. Əhəmiyyətli bir turizm mərkəzi olan Kırım çoxlu xarici turistin gəlişi ilə də ciddi valyuta gəlirləri əldə edir[23].

Kırım torpaqları geosiyasi səbəblərə görə Rusiya üçün həmişə vazkeçilməzdir. Rus xalqının çoxluq təşkil etməsi isə bu bölgəni ruslar üçün daha da vacib edir. Bu kontekstdə Maydan hadisələrinin nəticələrinə nəzər salan Putin,

Yanukoviçin işdən çıxarılması və küçə etirazlarının məsuliyyətinin Ukraynalı radikalları, ifrat sağçı qrupları və Qərbi göstərəcək açıqlamalar verdi və bu hadisələrə reaksiyasız qala bilməyəcəyini bildirdi. Putinin açıqlamalarından sonra 2014-cü il fevralın 27-də rus əsgərləri Krıma daxil olub və bir çox qurum, o cümlədən Ali Məclis, eləcə də ictimai bina nəzarətə götürüldü.

Kırım Muxtar Respublikasının Ali Məclisi 25 aprel 2014-cü ildə Rusiya qoşunlarının nəzarəti altında qəbul edilən qərarla referendumun keçirilməsini təsdiqləsə də, daha sonra yalnız rusiyalı deputatların iştirakı ilə daha erkən tarixdə, martın 16-da referendumun keçirilməsinə qərar verilib. Əslində bu qərarla Rusiyanın tərkibində olmaq, yoxsa daha geniş səlahiyyətlər əldə etməklə Ukraynada qalmağa davam etmək sualına cavab tapmaq qərara alınıb. Çox tez hərəkətə keçmək istəyən Ali Məclis də bu dəfə martın 6-da Krımın birbaşa Rusiyaya birləşdirilməsini təsdiqlədi. Bundan əlavə, martın 11-də başqa bir sessiyada referendumun nəticəsini gözləmədən Ukraynadan müstəqilliyini elan etdi.

Nəticədə həm Ukraynadan, həm də digər dövlət və təşkilatlardan çoxlu xəbərdarlıqlar edilsə də, Krım Ali Şurası öz qərarında israrla Rusiyanın nəzarəti və himayəsi altında martın 16-da referenduma getdi. Daha çox ukraynalılar və tatarlar tərəfindən boykot edilən bu plebisit 97% nəticə ilə Rusiyanın tərkibində olmağın qəbul edilməsi ilə nəticələndi və Rusiya dərhal Krımın müstəqilliyini tanıdı[23].

Ukraynada etirazlar davam edərkən, Krım istisna olmaqla, rus əhalisinin çox olduğu Krım, Donetsk və Luqansk vilayətləri də müstəqilliklərini elan edərək müstəqilliklərini elan etdilər və bunun üzərinə ölkə böyük vətəndaş müharibəsinə sürükləndi. Ukrayna hökuməti hərbi müdaxiləsini artırdı və sərtləşdirdi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı öz bəyanatında ən azı 4317 nəfərin həyatını itirdiyini və daha çox ölüm ehtimalının yüksək olduğunu bildirdi.

Bu hadisələr fonunda Rusiyanın Krımı ilhaq etməsi nəticəsində Qərb (AB/ABŞ) Rusiyaya real reaksiyasını sanksiyalarla göstərdi. Məsələn, AB şurası; O, Ukraynanın suverenliyinin pozulduğunu, Rusiyanın öz əsgərlərini təcili olaraq Ukrayna ərazisindən çıxarmalı olduğunu və referendumun qərarının Ukrayna

Konstitusiyasının pozulması olduğunu bildirib[37]. Proses davam edərkən, 2014-cü il iyulun 17-də Ukraynanın şərqində Amsterdam-Kuala-Lumpur arasında Malayziya Hava Yollarına məxsus təyyarənin qəzaya uğramasından sonra sanksiyalar daha da artırılıb. Hadisədə 298 nəfər həyatını itirib 160. Rusiya və Ukrayna təyyarənin vurulması ilə bağlı bir-birini ittiham edərkən, rusiyapərəst separatçıların iyulda sosial mediada “Ukrayna hərbi təyyarəsini vurduq!” paylaşımından sonra 17-də bunun mülki sərnişin təyyarəsi olduğunu anladılar və yazını sildilər. Bundan əlavə, ABŞ və NATO Rusiyanın Donbasdakı rus separatçılara silah və dəstək verdiyini iddia etdikdə, Putin bütün bu arqumentləri rədd etdi; Bildirdi ki, ədalətli döyüşçülər hər zaman silaha çata bilər[8].

Bütün bu hadisələr fonunda Rusiya embarqolardan təsirlənsə də, “AvroMaydan” hadisələrindən sonra bu vəziyyətdən maksimum fayda əldə edərək, çox strateji bölgə olan Krımı öz ərazisinə qatdı. Beynəlxalq aləmdə qəbul edilməyən bu inkişaf Rusiyanın təcrid olunmasına səbəb olan neqativ vəziyyətə gətirib çıxarsa da, artıq Qərbin gözündə başqası olduğunu düşünən Rusiyanı alternativ ticarət bazarları axtarmağa vadar edərək özü üçün prosesin müsbət yöndə davam etdiyini güman etmək olar.

Putin ilk növbədə Krıma müdaxilə ilə bağlı bu vəziyyətin onlar üçün qanuni vəzifə olduğunu bildirdi; “Krım qanuni olaraq Rusiyaya bağlandı və plebisit beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq keçirildi. Krımın Rusiya üçün nə demək olduğunu hələ də dərk etməyənlər bilməlidirlər ki, Qüds xristianlar və müsəlmanlar üçün nə deməkdirsə, Krım da Rusiya üçün eyni məna daşıyır[20].

Kiyevdə administrasiya dəyişikliyi ilə qərbyönlü hökumətin hakimiyyətə gəlməsi və Rusiyanın Krımı ilhaq etməsi, Ukraynanın şərqindəki Donbas (Donetsk və Luqansk) adlanan, iki ayrı xalq respublikası tərəfindən təmsil olunan və Ukrayna Ordusu ilə vuruşaraq onun separatçılıq istəklərini dilə gətirən şəraitin yaranmasına təkən verdi.[19] Müstəqilliyini əldə edən Ukrayna zaman-zaman artan Donbas bölgəsindən ayrılma tələbləri ilə üzləşib, əslində Yanukoviçin devrilməsi ilə

Rusiyayönlülərin Donbasdan ayrılma tələbləri gündəmə gəlmiş və yenidən silahların istifadəsi ilə ən ciddi və şiddətli vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxarmışdı.

Yanukoviç ölkəni tərk edib Rusiyaya sığındıqdan sonra rus separatçıları Donbasda silahlı mübarizəyə başlayıb və qısa müddətdə Rusiyanın köməyi ilə dövlət binalarına hücum edib və 2014-cü ilin martında Ukraynanın Cənub-Şərqi bölgəsinin bir hissəsinə hökmranlıq ediblər. Digər tərəfdən torpaqlarını qorumaq üçün ölkənin hər yerindən könüllü olaraq Donbas bölgəsinə axın edən ukraynalılar Ukrayna ordusu ilə birlikdə rus separatçılara qarşı döyüşüb.

Qərb Rusiyanın separatçılara dəstək verdiyini iddia edirdi, ancaq Rusiya ittihamları rədd etdi və separatçıların Rusiyanın kuklası olmadığını müdafiə etdi. Rusiya bu vəziyyəti qəbul etməsə də, separatçıların istifadə etdiyi silahlar bu vəziyyəti ortaya qoyurdu, həmçinin həyatını itirən separatçıların rus hərbi kimlikləri Rusiyanı çətin vəziyyətə salmaqda davam edir.

Cənub-Şərqi Ukraynada müəyyən bölgədə hökmranlığını təmin edən və bu xətti Rusiyanın xeyrinə genişləndirə biləcəklərini düşünən separatçı qüvvələr çox qısa müddətdə bəzi məqamlara hakim ola bildilər. Qısa müddətdə Ukraynanın Donetsk və Luqansk vilayətlərinin bir hissəsini ələ keçirən rusiyapərəst separatçılar, bu vəziyyətə hüquqi haqq qazandırmaq üçün 11 may 2014-cü ildə iki ayrı referendum keçirərək Donbas bölgəsində iki Xalq Cümhuriyyəti qurdular.

Bu iki respublikada 2014-cü ilin noyabrında Donetsk Xalq Respublikası-DNR (Donetskaya Narodnaya Respublika) və Luqansk Xalq Respublikası-LNR (Luqanskaya Narodnaya Respublika) olaraq seçkilər keçirildi. Ukrayna hökuməti və Qərb seçkiləri tanımadığını, Rusiya isə onları hüquqi cəhətdən tanımadığını, lakin seçkilərin nəticələrinə hörmətlə yanaşdığını ifadə etmişdir.

Ukraynanın Krimdan sonra Donbasda effektivliyini qismən itirməsi ilə ölkənin hər yerindən könüllülər batalyonlarda rus separatçılara qarşı döyüşərək Ukrayna ordusuna yerlərdə böyük dəstək veriblər. Lakin Rusiya mətbuatı və rəsmi mənbələr bu batalyonları faşist və nasist kimi təqdim edir və NATO bayraqlarından istifadə etməkdə ittiham edirdilər.

Könüllü batalyonların təxminən 50 və ardıcıl olaraq 15000 könüllü üzvü olduğu təxmin edilir. Bu batalyonlara ölkənin zəngin oliqarxları da maddi yardım edir. Məsələn, Rusiya separatçıları Donbasdakı fabriklərini milliləşdirəndə Rinat Axmetov kimi ölkənin digər varlı oliqarxları maliyyə dəstəyi vermişdilər.

Ukraynanın şərqindəki bu faktiki vəziyyət çərçivəsində indi münaqişələr daha da kəskinləşib və ölkənin sənaye mərkəzi olan Donbas regionu çox ciddi və geriyyə dönməz dağıntılara məruz qalıb. Bölgədəki münaqişə və xaotik vəziyyətə görə insanlar hətta əsas ehtiyaclarını belə ödəyə bilmirdilər. Həmçinin görünür ki, Donetsk və Luqansk Xalq Cümhuriyyətləri Rusiyadan aldıkları maliyyə dəstəyi ilə nəqliyyat, səhiyyə, rabitə problemlərindən və münaqişələrdən əziyyət çəkən insanlara hər cür yardım göstərmək üçün tam yetərli deyil.

Bu gün də davam edən münaqişələr təkcə Ukrayna, separatçılar və Rusiya arasında olmaqdan çıxıb, lakin regional və beynəlxalq problemə çevrilib və bir çox ölkələri narahat edir. Ona görə də indi münaqişələrin sonu qlobal təsirləri nəzərə almaqla çıxarılan həll yollarından asılıdır. Bundan əlavə, Rusiya və separatçıların əsas məqsədlərini ritorikadan kənarında təxmin etmək çox çətinidir və eyni zamanda, separatçıların, yoxsa Rusiyanın meydana ipləri tutması qarşıdakı dövrdə daha aydın şəkildə ortaya çıxacaq.

Separatçılıqdan ən çox əziyyət çəkən GUAM ölkələrindən biri də Azərbaycandır. Belə ki, digər etnik azlıqlar kimi Azərbaycan torpaqlarında firavan şəkildə yaşayan ermənilər və Ermənistan administrasiyası 1988-ci ildən Azərbaycana qarşı açıq düşmənçilik siyasəti yürütməyə başlayıblar. Qarabağda iki azərbaycanlının qətlə yetirilməsi, Topxana meşəsinin məhv edilməsi ilə münaqişənin qızışması və sonrakı hərbi əməliyyatlar problemin ciddiliyini bir daha ortaya qoydu. Proses o qədər sürətlə getdi ki, azərbaycanlılar Qorbaçovun hadisələrə biganə qalmasının, böyük bir ərazinin faktiki olaraq respublikanın nəzarətindən çıxarılmasının, yaxud hakimiyyətin diqqətsiz və səriştəsiz siyasətinin məntiqini başa düşə bilmədilər. Münaqişənin coğrafiyası günü-gündən genişləndirdi [1, s.14].

1988-ci ilin noyabrında Şuşanın cənubunda, Topxana meşəsində Ermənistan SSR-in alüminium zavodlarından birinin filialının tikintisinə başlandı. Topxana təkcə meşə üçün gözəllik, Azərbaycan üçün isə qoruq rəmzi deyildi, bu nadir meşə ərazisi xalqın qəhrəmanlıq tarixinin və milli qürurunun mənbəyi kimi tanınırdı. Ona görə də Ermənistanın Topxanaya qarşı bu təcavüzü onsuz da gərgin olan Azərbaycan xalqının milli qüruruna toxundu və ölkəni ayağa qaldırdı. Laçında və Şuşada başlayan etiraz aksiyaları Bakıda böyük xalq hərəkatına çevrildi. Bu hərəkat qısa zamanda bütün Azərbaycanda yayılaraq Sovet İttifaqını silkələdi. Çünki qonşu respublikanın təcavüzündən sığortalanmayan xalq öz azadlığı, ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə aparırdı. Digər tərəfdən, ermənilər Dağlıq Qarabağda etnik təmizləməni sürətləndirdilər. Qarabağda azərbaycanlıların öz torpaqlarından didərgin salınması vəziyyəti getdikcə daha çox yayıldı. Ermənilər yollarda pusqu quraraq Azərbaycan maşınlarına hücum edib, sui-qəsdlər təşkil edirdilər. Hər gün bu yollardan keçən onlarla Azərbaycan vətəndaşı xəsarət alırdı. Azərbaycanlılara qarşı döyüşmək üçün çoxlu sayda yaxşı təlim keçmiş erməni muzdluları Qarabağa gətirilmişdi[4].

1989-cu ildə Ermənistan SSR Ali Soveti heç bir hüquqi əsas olmadan Dağlıq Qarabağın bu ölkəyə birləşdirilməsi ilə bağlı qərar qəbul etdi. Əslində bu qərar Azərbaycan torpaqlarının ilhaqı demək idi. Belə ki, ermənilər artıq döyüş taktikasını hərbi təcavüz müstəvisinə keçirmişdilər və bu kontekstdə Azərbaycanda baş verən kütləvi etirazlar hadisələrin gedişatını dəyişə bilməzdi. Erməni separatçılarının işğalçılıq siyasətinin həyata keçirilməsində heç şübhəsiz ki, xarici dövlətlərin dəstəyinin rolu daha böyük olmuşdur. Bu mənada o dövrdə SSRİ rəhbərliyinin söyləri xüsusilə diqqətəlayiq idi. 1990-cı ildə sovet ordusunun Bakıda həyata keçirdiyi əməliyyatlar bunu bir daha təsdiqləmişdi. Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə etiraz edən mitinqlər sovet qoşunları tərəfindən yatırıldı. Bu hərbi əməliyyat zamanı yüzlərlə azərbaycanlı öldürülmüş, minə yaxın insan itkin düşüb. Artıq aylar idi ki, şəhərdə fəvqəladə vəziyyət elan edilmişdi. Bütün bunlar

Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini qırmaq, onların azadlıq ideyalarına inamını sarsıtmaq və Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi prosesinə kömək etmək idi[1].

Tarixən Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ ətrafında müstəqilliyin ilk illərində Ermənistan və erməni separatçıları tərəfindən yaranmış gərginlik Azərbaycan Respublikasının dünyaya inteqrasiyasını ləngitmiş, onun müstəqil daxili və xarici siyasəti üçün ciddi problemlər yaratmışdı. 1990-cı illərin əvvəllərində erməni siyasətçiləri Azərbaycanın əleyhinə çıxış edəndə, onu gözdən salmağa çalışanda Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə vəziyyəti o qədər də ürəkaçan deyildi. Sonralar beynəlxalq təşkilatlarla, müstəqil dövlətlərlə əməkdaşlıq edərək dünya birliyinin tam hüquqlu üzvünə çevrilən Azərbaycan beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə və bunun nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə yönəldə bildi. Məqsəd dünya ictimaiyyətinə və beynəlxalq ictimaiyyətə münaqişədə kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu göstərmək və münaqişənin ədalətli həllini tapmaq idi. Beynəlxalq ictimaiyyət isə münaqişəni gündəmdə saxlayıb, uzun müddət kimə haqq qazandıracağına dair fikir bildirməyib[31,s.15].

Silahlı hücumla paralel olaraq siyasi ilhaq davam etdi. 1989-cu il iyulun 12-də qondarma Dağlıq Qarabağ Xalq Deputatları Soveti Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxmaq haqqında qərar qəbul etdi. Mərkəzi hökumətin qərarı ilə əyalətdə fəvqəladə vəziyyət elan edildi. Gələcək prezident və qondarma "Qarabağ Komitəsi"nin rəhbəri Levon Ter-Petrosyan da İrəvanda həbs edilmişdi. Lakin bu vəziyyət erməni təcavüzünün qarşısını ala bilmədi və həmin ilin dekabrında Ermənistan SSR Ali Soveti qondarma DQMV ilə birgə iclas keçirərək rayonun birləşdiyini elan etdi. Azərbaycan hökuməti ölkənin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə birbaşa təhlükə yaradan bu hadisələrə vaxtında və qətiyyətlə cavab verməli idi. Amma Azərbaycan hələ buna hazır deyildi. Rusiyanın Azərbaycanda süni şəkildə gərginləşdirdiyi situasiyada siyasi rəhbərlərin başı hakimiyyət davasına qarışaraq, diqqətlərini Dağlıq Qarabağda və Ermənistanda gedən və ölkə üçün birbaşa təhlükə yaradan proseslərin əksinə yönəltmişdilər. Azərbaycan rəhbərliyinin milli ordu yaratmaqda

tərəddüd etdiyi bir vaxtda 1992-ci ildə ermənilər iki strateji əhəmiyyətli şəhəri - Şuşa və Laçını ələ keçirdilər və bununla da Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında birbaşa əlaqə yarandı.

Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə həyata keçirdiyi sistemli etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində bölgədə yaşayan 250 min azərbaycanlı tarixən öz torpaqlarından didərgin salınaraq Azərbaycana gəlib.1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağda 126 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi deportasiya edildi.1988-ci ildən Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ bölgəsi ətrafındakı 7 rayonun 750 mindən çox sakini öz yurd-yuvasından didərgin salınaraq 62 vilayət və rayonda məcburi köçkün kimi yaşamağa başlamışdı[3].

1991-ci ilin sonunda Rusiya ilə Ermənistan arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilənin imzalanması ilə Rusiya Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Azərbaycana qarşı silahlanmasına icazə verdi. Belə bir şəraitdə ermənilər rusların dəstəyi ilə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan türklərinin çoxluq təşkil etdiyi kəndlərə hücumlarını genişləndirdilər[32,s.11].

Bu dövrdə Ermənistan tərəfi Dağlıq Qarabağda genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar aparmaq əvəzinə, silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinin toplanmasına daha çox önəm verib. Onlar Dağlıq Qarabağ istisna olmaqla, Azərbaycan ərazisində və Şimali Qafqazın ona yaxın rayonlarında terror aktları törətməyə üstünlük verirdilər. 1990-1991-ci illərdə erməni quldur dəstələri Azərbaycanın daxili magistrallarında, Rostov Bakı dəmir yolunda, Krasnovodsk-Bakı bərə marşrutunda qanlı aksiyalar həyata keçirdi. Bütün bu hadisələrdən sonra Azərbaycan rəhbərliyi yalnız 1990-cı ilin sonunda müəyyən addımlar atmağa başladı. Həmin ilin payızında Daxili İşlər Nazirliyində xüsusi təyinatlı milis dəstəsi yaradıldı. 1991-ci ilin yanvarında ermənilər Dağlıq Qarabağda yenidən gücləndilər[7,s.30].

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tarixində ən dəhşətli hadisələrdən biri Xocalı soyqırımıdır. Birinci Dağlıq Qarabağ müharibəsi zamanı ən faciəli hadisələr Xocalıda baş verib.Xocalı 1992-ci il fevralın 25-26-da Rusiya və

Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumu nəticəsində zəbt edilib, dinc əhali kütləvi şəkildə qətlə yetirilmişdir. Bu hücumda 613 nəfər həyatını itirmişdir. Xocalı hadisələri bəşəriyyətə qarşı ən böyük cinayətlərdən biri kimi tarixə düşdü. Xocalı qətləməsi nəticəsində ölkədə siyasi gərginlik daha da artdı. [26] Xocalıda 6000 azərbaycanlı yaşayırdı və bu şəhər bir gecədə dağıldı. Sovet Ordusunun 366-cı motoatıcı alayı Xocalının tamamilə yerlə-yeksan edilməsində də erməni silahlı birləşmələrinə köməklik göstərmiş, qanlı faciədə 150 nəfər həlak olmuş, 1000 dinc sakin də yaralanmışdır. Bu hadisə XXI əsrin ən dəhşətli və qəddar faciələrindən biri hesab oluna bilər [3].

Ermənilərin hərbi əməliyyatlarında 366-cı motoatıcı alayın və digər birləşmələrin iştirakı Azərbaycandakı rus hərbi birləşmələrinə münasibəti daha da gərginləşdirdi. Ona görə də Rusiya Azərbaycandan qoşunlarını çıxarmağa başladı. Bu şəraitdə xüsusilə Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin təşəbbüsü ilə bir sıra hərbi hissələrin silah-sursat və texnikası müsadirə olundu. Xocalı soyqırımından və ermənilərin törətdiyi digər vəhşiliklərdən sonra beynəlxalq təşkilatlar Qarabağ probleminə daha çox maraq göstərdilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 1992-ci il martın 2-də Azərbaycanı üzvlüyə qəbul etdi və bununla da Azərbaycanın müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü rəsmən tanıdı. 1991-1992-ci illər arasında bir sıra vasitəçilik cəhdləri də olmuşdu.

1992-ci ilin ilk 3-4 ayında Azərbaycanda 4-cü Rusiya ordusuna məxsus 4 reaktiv qurğu, 14 tank, 96 zirehli piyada maşını, 45 digər zirehli texnika, 2929 odlu silah, 836 maşın ələ keçirilib. Ermənistanda da belə olub. Orada olan 7-ci rus ordusunun komandanlığı silah arsenalının böyük hissəsini ermənilərə verdi. 1992-ci ilin yazında Ermənistan hərbi qüvvələrini Şuşa istiqamətində cəmləşdirdi. İşğalçı qüvvələrə peşəkar zabit A. Ter Tatevosyan rəhbərlik edirdi. Ermənilər Azərbaycan paytaxtında baş verən siyasi hadisələrdən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışdılar. Mərkəzdə güc böhranı Azərbaycan silahlı qüvvələrinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərərək onların döyüş qabiliyyətini aşağı saldı. Ermənistan axşam saatlarında Şuşaya genişmiqyaslı hücum keçdi. Şuşa döyüşü bir gün davam etdi və hər iki

tərəfdən 250-yə yaxın insan həyatını itirdi. Sonrakı günlərdə də ermənilər hücumlarını davam etdirərək mayın 18-də Laçını tutdular. Laçına hücumu həm Şuşa, həm də Ermənistanın Gorus rayonu təşkil edirdi. Laçını tutmaqla ermənilər Dağlıq Qarabağdan Ermənistana 20 km enində dəhliz əldə etdilər[7,s.36].

1992-ci ildə Dağlıq Qarabağda genişmiqyaslı müharibə başlayandan sonra əksəriyyəti Şuşadan olan 40 minə yaxın məcburi köçkün bölgəni tərk etməli oldu. Dağlıq Qarabağı Ermənistandan ayıran qonşu Laçın rayonunu 60 min insan tərk edərək məcburi köçkün vəziyyətinə düşüb. Sonuncu və ən böyük məcburi köçkünlər 1993 və 1994-cü illərdə baş verib, o zaman 500.000-dən çox azərbaycanlı (o cümlədən bəzi müsəlman kürdlər) Dağlıq Qarabağ ətrafındakı altı rayonda Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən öz evlərini tərk etməyə məcbur edilib[5,s.5].

1993-cü ildə Azərbaycan lideri Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra onun əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri Azərbaycan ətrafında yaranmış informasiya blokadasının aradan qaldırılması olmuşdur. Ziyalıların hər biri xarici ölkələrə səfərlərində ən mühüm problem olan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin mahiyyətinin açıqlanmasında, dünya ictimaiyyətinə düzgün çatdırılmasında mühüm rol oynayıb. Tarixi faktlara əsaslanaraq özlərinə saxta tarix yazan ermənilərin saxta təbliğatının əksinə olaraq, soyqırımına məruz qalanların özləri deyil, azərbaycanlılar olduğu bildirilib. Heydər Əliyev tarixin müxtəlif dövrlərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlardan danışarkən bir həqiqəti ortaya qoydu ki, yalana əsaslanan təbliğat heç vaxt inandırıcı və daimi ola bilməz. Ermənistanda “erməni soyqırımı” abidəsinin ucaldılmasına baxmayaraq, ondan siyasi məqsədlər üçün istifadə etməyə çalışıblar. Bakı daima dünyanın ikitərəfli siyasətinin yaratdığı problemlərə diqqət çəkir və bəyan edir ki, bu yanaşma mövcud olduğu müddətdə heç bir problemin ədalətli həllindən danışmaq mümkün deyil[3].

1994-cü ilin mayında atəşkəs sazişi imzalanana qədər Azərbaycan qismən işğal olunmuş Füzuli və Ağdam rayonlarının bəzi torpaqlarını azad edə bildi. Sonrakı

illərdə onlar həm Dağlıq Qarabağdakı təmas xəttindən, həm də Ermənistanla Azərbaycan arasındakı beynəlxalq sərhəddən bir çox cəbhə xəttindən qayıtdılar[5].

Ermənistan SSR Ali Sovetinin qərarları Ermənistanın təcavüzkar mahiyyətini açıq şəkildə ortaya qoyurdu. Azərbaycanla qarşı ərazi iddiaları tək cə erməni separatçıları tərəfindən deyil, həm də Ermənistanın dövlət strukturları tərəfindən irəli sürülüb. Ermənistan nəyin bahasına olursa olsun Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini işğal etmək istəyirdi. İstər münaqişənin müharibədən əvvəlki mərhələsində, istərsə də müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycanın mövqeyi SSRİ Konstitusiyası və beynəlxalq hüquq baxımından tam şəkildə özünü doğrultdu. SSRİ dönəmində Rusiya dəfələrlə Qarabağı ermənilərə vermək istəsə də, alınmadı. Sovet İttifaqının dağılması ərəfəsində ermənilər artıq Qarabağda silahlanmışdılar və 1988-ci ildə aktiv əməliyyatlara başlamışdılar. 1994-cü ildə atəşkəslə əməliyyatlar dayandırıldı və Qarabağ ermənilər tərəfindən işğal edildi. Həmin dövrdən indiyə qədər Qarabağ işğaldan azad olunsaydı ermənilər separatçılıq meyllərindən əl çəkmirlər.

Azərbaycan 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan İkinci Qarabağ müharibəsinin (Vətən müharibəsi) 44-cü gününü qlobal pandemiya şəraitində böyük qələbə ilə başa vurdu. Son iki yüz ildə Azərbaycan müharibədən ərazi itkiləri ilə deyil, ərazi bütövlüyünün bərpası ilə çıxdı.

Nəhayət separatçılıq tendensiyalarının mövcud olduğu digər bir ölkə isə Moldovadır. Moldovada separatçı addımların baş qaldırdığı bölgə isə Dnestryanı adlanır. Tarixi olaraq nəzər salsaq Şərqi Avropada Moldova ərazisində yerləşən Dnestryanı bölgə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Sovet İttifaqının (SSRİ) nəzarəti altına keçmişdi. Moldova müstəqilliyini elan etdiyi 1991-ci ilə qədər Sovet hakimiyyəti altında olan bu torpaqlarda sistemli siyasət həyata keçirilirdi. SSRİ regionda Rusiyanın Moldova üzərində hökmranlığını möhkəmləndirmək üçün siyasi və ictimai həyatı yenidən nəzərdən keçirmək üçün addımlar atdı. Bunlardan ən mühümü Moldovada məskunlaşmış rus əhalisidir. Xüsusən də Moldovanın şərqində yerləşən Dnestryanı bölgəyə rus mühacirətinin ciddi surətlərlə həyata keçirilməsini təmin etməklə regionun demoqrafik infrastrukturunun dəyişdirilməsi nəzərdə

tutulurdu. Miqrasiya yolu ilə yaradılan yeni sosioloji quruluşun davamı olan digər mühüm addım isə kiril əlifbasının yayılması cəhdi idi. Beləliklə, bütün Moldovada, xüsusilə Dnestrıanı bölgədə mədəni imperializm alətlərindən istifadə edilərək yeni sosial-mədəni quruluş quruldu. Bölgədə yaradılan yeni rus kimliyi, dili və mədəniyyəti Moldovada yaşayan yerli əhaliyə təsir etdi. Mühacirətlə məskunlaşan ruslar öz həyat təzlərini yaşadıkları bölgələrə yeridilmiş, yerli əhali ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində hakim mədəniyyətə çevrilmişdilər. Moldovanı ruslaşdırmaq hərəkatlarına cavab olaraq millətçi moldovalılar rəsmi dilin rus dilindən Moldova dilinə dəyişdirilməsi və kiril əlifbasının latın əlifbası ilə əvəzlənməsi üçün mübarizə aparırdılar.

Moldova müstəqillik əldə etdikdən sonra ortaya çıxan mənzərədə isə Rusiyanın gələcəklə sıx bağlı olan strateji gedişləri aydın görünür. Moldovanın geosiyasi mövqeyinə görə müstəqil dövlət statusu qazanması Rumıniya, Ukrayna, Avropa İttifaqı (Aİ) və Rusiya arasında hegemonluq mübarizəsini sürətləndirib. Moldova ilə tarixi əlaqələrinin qədim dövrlərə gedib çıxdığını iddia edən rumınlar, Moldova və Rumıniyanın əslində vahid dövlət olması lazım olduğunu iddia edərək, Rumıniya ilə birləşmək üçün siyasi addımlar atmağa çalışıblar. Eynilə, Ukrayna qərb sərhədində yerləşən Moldova üzərində siyasi və iqtisadi təsir əldə etmək və Moldovada Ukrayna əsilli vətəndaşlar üzərində söz sahibi olmaq imtiyazını bərqərar etmək məqsədi güdüdü. Avropa İttifaqı isə SSRİ-dən çıxmaqla yeni dövlətə çevrilən Moldovanı Qərbə çevirmək üçün addımlar atdı. Moldova administrasiyasının Aİ yönümlü idarəçilərdən ibarət olması, Moldovanın Aİ ilə siyasi və iqtisadi inteqrasiyası üçün səylərin göstərilməsi, ikitərəfli münasibətlərin yüksək səviyyəyə qaldırılması hədəflənib. Rusiya isə Moldovanın Rumıniya ilə birləşməsini aradan qaldırmaq və Aİ ilə mümkün inteqrasiyanın qarşısını almaq üçün rus əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi Dnestrıanı bölgədə təsirini artıraraq Moldovanı parçalanma həddinə çatdırıb. Rusiya siyasətçiləri Dnestrıanıdakı separatçı hərəkatları dəstəkləməklə Qərb sərhədində bufer zona yaratmağı hədəfləyiblər. Bu şəkildə adları çəkilən ölkələr

arasında bu hegemonluq mübarizəsi beynəlxalq problemin yaranmasına zəmin yaradıb.

Moldovanın şərqində, Dnestr çayının şimalında yerləşən və bir ucundan o biri ucuna qədər Ukrayna ilə həmsərhəd olan Dnestryanı bölgədə əhalinin əksəriyyəti ruslar və ukraynalılardan ibarətdir. Böhran ilk dəfə 1989-cu ildə Rusiyanın təsirinin güclü hiss olunduğu bölgədə yaranıb. Münaqişəni yaradan amil isə Moldova Parlamentinin 1989-cu ildə rəsmi dövlət dili haqqında qərar qəbul edərək, Moldova dilini dövlət dili elan edərək əlifbanı kiril əlifbasından latın əlifbasına dəyişməsi olmuşdur[22].

1989-cu ildə Rumıniya millətçiliyini təbliğ edən Xalq Cəbhəsinin yaradılması və parlamentə daxil olması, cüzi dəyişikliklərlə Moldova bayrağının Rumıniya bayrağına bənzədilməsi, Moldova Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin baş katibi Qrossunun Moldova dilini yaxşı bilən Luçinski ilə dəyişdirilməsi kimi addımlar ölkədə Rumıniya ilə birləşmə məqsədi güdən inteqrasiya layihəsinin həyata keçirildiyi qənaətinə səbəb oldu. Bu isə əksəriyyəti moldovalı (etnik rumın) olmayan Dnestryanı əhalisini kiçik bir azlığa çevirilmək və yad ölkədə assimilyasiya edilmək qorxusundan daha yüksək kimlik kateqoriyasına, rus kimliyinə üz tutmasına səbəb oldu. Bu çərçivədə Dnestryanı bölgədə yaşayan slavyan/rusdilli əhali Moldovadan ayrılmaq, müstəqil olmaq və Rusiyaya bağlanmaq uğrunda mübarizəyə başladı. Bu kontekstdə baş verən hadisələr, [35, s.158] tərəfindən müəyyən edilən “şaquli rəqabət” açıq-aydın təzahürüdür ki, burada söhbət insanların özlərini əvvəlki kimi görməyərək inteqrasiya və ya separatçı layihə çərçivəsində daha geniş və ya dar mənsubluğa doğru çəkməsindən gedir. Eyni şəkildə qeyd etmək lazımdır ki, “şaquli rəqabət” təhlükəsi moldovalılar üçün də sual altındadır.

1990-cı il iyunun 23-də Moldova SSR Ali Soveti 1939-cu il Molotov Ribbentrop paktının imzalanmasını qətiyyətlə qınadı və bu kontekstdə 28 iyun 1940-cı ildə Bessarabiya Sovet İttifaqına birləşdirilməsini Qızıl Ordunun ilhaqı kimi qəbul etdiyini bildirdi. Başqa sözlə, öz ölkələrində Rusiya administrasiyasını işğalçı, separatçı və imperialist kimi görməyə başlayan moldovalılar Dnestryanı

bölgədə Moldova dili ilə yanaşı ruscanın da rəsmi dil olmasını və Dnestryanının 14-cü Ordunun bölgədə qalmasını müdafiə etməsini öz mənsubiyyətlərinə istiqamətlənmiş real təhlükə kimi qəbul etmələrinə və daha üst identiklik kateqoriyasına malik olan rumin kimliyinə (Ruminiyaya birləşməyə) yönəlmələrinə səbəb olmuşdur. Dnestryanı məsələsində münaqişə tərəflərinin kimliyi ilə bağlı qeyd olunan məsələlər əsasında yaranan qarşılıqlı təhlükə qavrayışları 1992-ci ildə silahlı münaqişələrə yol açmışdır.

Kişinyov administrasiyası baxımından Moldovanın ilk Prezidenti Mirça Snequr, 22 oktyabr 1990-cı ildə televiziya xalqa müraciətində "separatçı qüvvələrin suveren Moldovanı parçalamasının qarşısını almaq üçün müdafiə hissələrinin yaradılmasına" çağırırdı və ekzistensial təhlükə kimi gördüyü problemi dövlətin siyasi gündəminə qoyaraq onunla mübarizə üçün hərbi tədbirlərə haqq qazandırdı.

Moldovanın üçüncü prezidenti Vladimir Voronin 9 mart 2005-ci ildə "Le Figaro" qəzetinə verdiyi açıqlamada Dnestryanı bölgəni "silah və narkotik qaçaqmalçılığının üstünlük təşkil etdiyi qara dəlik" kimi təsvir etmiş və münaqişənin həlli üçün hazırlanan planda Moldovanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində Dnestryanı bölgəyə geniş muxtariyyət verilə biləcəyini vurğulamışdır. Voronin, həmçinin 16 may 2006-cı il tarixli Frankfurter Allgemeine qəzetindəki bəyanatında Tiraspol administrasiyasının istədiyi kimi Moldovanın federativ dövlətə çevrilməsinin heç vaxt sual altında olmadığını vurğuladı və 14 noyabr 2007-ci ildə Euronews-da çıxış etdi[63]. O, açıqlamasında "Dnestryanı bölgənin mafioz qruplar tərəfindən zəbt edildiyini və onların 16 ildir separatçı hakimiyyətə rəhbərlik etdiyini"[65,s.374] ifadə edərək, məsələnin ekzistensial təhlükə olduğunu bir daha bəyan edib.

Moldovanın dördüncü prezidenti Nikolay Timofti də müsahibəsində ölkəsində olan və Rusiyaya məxsus olan 14-cü Ordunun Moldova Konstitusiyasının xarici dövlətlərin hərbi birləşmələrinin Rusiya ərazisində olmasını qadağan edən 11-ci maddəsini pozduğunu bildirib və Dnestryanı probleminin həlli üçün mövcud sülhməramlı qüvvələrin yerinə beynəlxalq müşahidəçilərin işə götürülməsinin zəruri

olduğunu vurğulamışdı. Digər bəyanatında Timofiti Dnestryanı məsələsinə işarə edərək, Moldovanın təhlükəsizliyinə ciddi təhdidlərin mövcudluğunu vurğuladı və Rusiyanı separatçı kimi xarakterizə etdiyi Tiraspol administrasiyasını dəstəkləməkdə ittiham etdi. Beləliklə, problem yenidən dövlətin siyasi gündəminə daxil edilmişdir[59].

Dnestryanı məsələsi 2016-cı ildə prezident seçilən və rusiyapərəst hesab edilən İqor Dodonun gündəmindəki ən mühüm məsələlərdən biridir. Dodon 2016-cı il dekabrın 23-də Prezidentin andiçmə mərasimində Dnestr çayının iki sahilinin (Dnestryanı və Moldovanın digər bölgələri) birləşdirilməsinin onun vəzifədə olduğu müddətdə ən mühüm məqsədlərindən biri olacağını bəyan etmişdir. Dodon iştirak etdiyi televiziya proqramında Dnestryanı bölgənin heç vaxt müstəqil və ya RF-nin bir hissəsi olmayacağını və sözügedən bölgənin gələcəyinin "vahid Moldova dövləti" çərçivəsində olduğunu vurğuladı və o, konflikti şifahi yolla ekzistensial təhlükə kimi qəbul etdiyini nümayiş etdirmiş və onu təhlükəsizləşdirmişdir. Bu məqamda diqqət çəkən mühüm bir məqamı ifadə etməkdə fayda var. Moldova dövlətinin müstəqillik qazanmasından bu yana hətta ruspərəst hesab olunan Vladimir Voronin və İqor Dodon kimi dövlət başçılarının Dnestryanı məsələsinə gəldikdə Tiraspol hakimiyyətinin iki bərabər dövlət və 14-cü Ordunun həmişəlik varlığı kimi tələblərini mövcud təhlükə olaraq qəbul edib rədd etdikləri məlumdur.

Dnestryanı administrasiyanın tərəfində də eyni vəziyyətdən danışmaq olar. Münaqişənin silahlı qarşıdurmalara çevrildiyi dövrdə separatçı administrasiya bu münaqişəni Dnestryanı xalqa qarşı Moldova/Rumıniya, millətçi/faşist üsyanı kimi təsvir etmişlər. Dnestryanıda qurulan separatçı administrasiyanın ilk rəhbəri İqor Smirnov Rusiya xəbər agentliyinə verdiyi açıqlamada, "19 il əvvəl əlimizdə silahla özümüzü qoruya bildik, ifrat millətçiliyin torpaqlarımızı zəbt etməsinin qarşısını aldığımızı" dedi. 17 mart 2009-cu il tarixində Der Spiegel qəzetinə verdiyi açıqlamada Smirnov, "Dnestryanı Respublikasının elan edilməsinin Sovet İttifaqından sonra "romanlaşdırma söylərinə" qarşı zəruri bir addım olmasını və bölgədəki 14-cü

Ordunun 1990-cı illərdə “soyqırım”ın qarşısını aldığı və “hələ də qan tökülməsini” engəllədiyini vurğuladı.

2011-ci ildə Dnestryanıda prezident seçilən Yevgeni Şevçuk Kişinyov administrasiyası ilə ticarət məhdudiyətlərinin ləğvi kimi bəzi məsələləri müzakirə edərkən müstəqilliklə bağlı güzəştəz bəyanatlar verdi və Rusiya hərbi qüvvələrinin bölgənin təhlükəsizliyinə verdiyi töhfəni vurğulayaraq, 14-cü Ordunun bölgəni tərk etməsi tələblərini rədd etdi [18, s.21]. Yenə də yuxarıda adı çəkilən administrasiyanın hökumət başçısı Martinov bəyan etdi ki, Kişinyov müstəqillik əleyhinə ritorika ilə Dnestryanıda xaos yaratmaq istəyir və bölgənin seçiminin müstəqillikdən yanadır, həmçinin Kişinyovun birləşmə təşəbbüsləri mövcudluqlarına qarşı təhdiddir. 2016-cı ildən Tiraspol administrasiyasının dövlət başçısı olan Vadim Krasnoselski də müsahibəsində 14-cü Ordunun bölgədəki tərəflər arasında sülhü qoruyan və Dnestryanı ərazinin təhlükəsizliyini təmin edən mövcudluğunu ən mühüm ordulardan biri kimi saxlamaq üçün dəstəklədiyini ifadə edərək, məsələnin şifahi şəkildə təhlükəsizləşdirilməsinə töhfə verdi.

1990-cı ildən bəri Dnestryanıda yeddi mühüm referendum keçirildi. Onların arasında 1989-1990-cı illərdə keçirilən referendumda seçicilərin 95,8 faizi, 1991-ci ildə Dnestryanı Moldova Respublikasının müstəqilliyi ilə bağlı referendumda seçicilərin 97,7 faizi, 1995-ci ildə 14-cü Ordunun bölgədə olması ilə bağlı referendumda seçicilərin 90,9%-i və nəhayət, 2006-cı ildə Dnestryanı bölgənin müstəqilliyi və gələcəkdə RF-na birləşdirilməsi ilə bağlı referendumda seçicilərin 97,1%-i “hə” deyərək səs verib. Bu da açıq şəkildə ortaya qoyur ki, onlar ekzistensial təhlükə iddialarını qəbul edirlər və rəhbərləri tərəfindən problemin həlli üçün görülən tədbirləri təsdiqləyirlər.

Yaxın tarixdə Moldovada cərəyan edən proseslərə nəzər salsaq, 2020-ci ilin noyabrında keçirilən və 2016-cı ilin revanşı olan seçkilərdə qərbyönlü Dodon və Sandu cütlüyü arasında Sandunun qalib gəlməsi, ölkənin izləyəcəyi siyasətin məzmunu haqqında bizə məlumat vermək baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, seçkinin nəticələri ilə bağlı digər məsələ də ölkənin ən mühüm

problemi olan Dnestrıanı problemdir. Xüsusilə, bölgədə yerləşən və sonradan Rusiya Qüvvələri Əməliyyat Qrupu kimi dəyişdirilən Rusiya Federasiyasına bağlı 14-cü Ordunun mövcudluğu problemin həlli baxımından əhəmiyyətlidir. Tarixi prosesdə sözügedən birliyin bölgədən çıxarılması ilə bağlı müxtəlif qərarlar qəbul edilsə də, bunların heç birinin həyata keçirilmədiyi görünür. Ola bilsin ki, qərbyönlü mövqeyi ilə tanınan Sandu seçildikdən sonra bununla bağlı siyasət dəyişikliyi edilsin və sözügedən birliyin bölgədən çıxarılmasına cəhdlər edilsin.

Hazırda Avropanın enerji ötürücü xətlərində yerləşən, etnik, mədəni, tarixi rəqabət və hegemonluq müharibəsi səhnəsi olan Moldova ərazisi “zəlzələ zonası” görünüşünə malikdir. Həlli üçün aparılan danışıqların heç birində ciddi nəticə əldə olunmayan Dnestrıanı məsələsi siyasi baxımdan Avropanın “fay xəttində” yerləşir. Rusiyanın SSRİ-nin dağılmasından sonra itirdiyi dominantlıq əraziləri üzərində yenidən hakimiyyəti bərpa etmək istiqamətində atdığı addımlar Aİ ölkələrini narahat edir. Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı ilə Aİ-nin artan təhlükəsizlik problemi və riskləri müdafiə refleksini ön plana çıxarıb. Krımdan sonra Rusiyanın ekspansionist siyasətinin Dnestrıanı olacağına dair təhlillər Aİ-ni fərqli siyasətlər həyata keçirməyə məcbur edir. Lakin tsiklik kontekstdə Aİ hadisələrdə gündəmə gələn Rusiyanın hərbi müdaxiləsinə iqtisadi sanksiya ilə cavab verməyə çalışır. Qeyd edək ki, Dnestrıanı bölgənin gələcəyi Rusiya ilə Aİ arasında növbəti hegemonluq mübarizəsinin şiddətli qarşıdurma meydanı ola bilər. Dnestrıanı bölgədə yaşayan əhalini birləşdirərək, özündən asılı vəziyyətə salan Rusiya mümkün işğal və ya ilhaq vəziyyətində əlverişli mövqeyə sahib olacaq. Dnestrıanı böhran Moldovanın daxili məsələsi olmaqdan kənara çıxıb və hesablaşma vasitəsinə çevrilib. Nəhayət, Dnestrıanıya növbənin Krım hadisəsindən sonra gəldiyini söyləmək hələ tez olsa da, bu məsələnin yaxın illərdə Rusiya ilə Avropa İttifaqı arasında əsas rəqabət mərkəzi olacağını söyləmək olar.

1.2. Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Gürcüstan, Ukrayna və Moldovanın münaqişəyə rəsmi və qeyri-rəsmi mövqeyi

Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı baş verən mürəkkəb hadisələr 1988-1994-cü illəri əhatə etmişdir. Keçmiş qondarma DQMV-də (Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti) Ermənistan ilə birləşmək istəyən separatçı hərəkatının tələbi 1988-ci ildə nisbətən dinc şəkildə başlasa da, növbəti aylarda SSRİ-nin süqutunun yaxınlaşması səbəbindən fərqli istiqamətdə vüsət alaraq, etnik azərbaycanlılar ilə ermənilər arasında getdikcə böyüyən şiddətli münaqişəyə çevrilmiş və hətta etnik təmizləmə iddialarına səbəb olan qanlı toqquşmalarla müşayiət olunmuşdur[31]. Baş verənlərin fonunda, keçmiş SSRİ respublikaları olan Azərbaycan və Ermənistan 1988-ci ildən başlamaqla Dağlıq Qarabağın yüksəkliklərində uzun və elan edilməmiş müharibə aparırdı. Həmin vaxt Azərbaycanın Sovet İttifaqının tərkibində muxtar vilayəti olan Dağlıq Qarabağın ermənilərdən ibarət parlamenti Ermənistan Sovet Respublikasına birləşmək barədə qərar qəbul etmişdi. Lakin 1989-cu ildə Kreml Dağlıq Qarabağın bu qərarını ləğv etdi və bölgəni yenidən Azərbaycana birləşdirdi. 1991-ci ilin sonunda Sovet İttifaqı dağılmağa başlayanda hakimiyyət boşluğundan istifadə edən ermənilər bu dəfə Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini elan etdilər. Bu vəziyyət həm də Dağlıq Qarabağ və Ermənistanla Azərbaycan arasında silahlı münaqişələri alovlandırdı. Tərəflər arasında genişmiqyaslı döyüşlər 1992-ci ilin qışında başlamışdır. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) kimi bir neçə təşkilat, tərəflər arasındakı münaqişənin həllinin sonunu gətirmək istəsə də, cəhdlər uğursuz olmuşdur. Dağlıq Qarabağ 1992-ci il mayın 8-də ermənilər tərəfindən işğal edilib. Burada öldürülən azərbaycanlıların sayı 20 000-dən çoxdur. Həmin il mayın 18-də Dağlıq Qarabağla Ermənistanı ayıran Laçın rayonu işğal olunub. 1993-cü ildə ermənilərin hücumları davam etmiş və Dağlıq Qarabağ ətrafındakı Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonları da ermənilər tərəfindən işğal edilmişdi. Nəticədə çoxlu insan həyatını itirmiş, minlərlə ailə öz yurd-yuvasını tərk edərək qaçqın vəziyyətinə düşmüş, 1994-cü ildən işğaldan azad olunana qədər

Azərbaycan ərazisinin 20 faizə yaxını Ermənistanın işğalı altında qalmışdır. 1994-cü ildə rusların vasitəçiliyi ilə imzalanan atəşkəslə Azərbaycanla Ermənistan arasında müharibə dayandırıldı. Daha sonra “Minsk Qrupu”nun nəzarəti altında danışıqlara başlandı və hər iki tərəfi qane edəcək həll yolları axtarıldı[28].

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Ermənistanın beynəlxalq hüququn sərhədlərin dəyişməzliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət prinsiplərini pozmasından irəli gələn bütün beynəlxalq ictimaiyyəti narahat edən problem idi. Beynəlxalq ictimaiyyətin gözləntisi Ermənistanın beynəlxalq hüququ pozan bu mövqeyindən əl çəkməsi idi. Əslində bu vəziyyət ATƏT-in Lissabon Zirvə toplantısında da (1996-cı ilin dekabrında) ifadə olunmuşdu.

ATƏT-in Lissabon Zirvə toplantısında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı prinsipləri ifadə edən sədrliyin bəyanatı 53 ölkə tərəfindən dəstəklənsə də, Ermənistan bu qərarı rədd edən yeganə ölkə olaraq tək qalmışdı.

Bu zaman Gürcüstan, Ukrayna və Moldova kimi yeni müstəqillik qazanmış dövlətlər də öz ərazi hüdüdlərində baş verən ziddiyyət və münaqişələrə şahid olmuşlar. Belə ki, Azərbaycan ilə bərabər bu ölkələrin geosiyasi mövqeləri, sosial-iqtisadi şərtləri eyni olmuş, daxili və xarici siyasətdə üzləşdikləri problemlər oxşarlıq təşkil etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın suverenliyinin kobudcasına pozulduğu Birinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı bu ölkələrin rəsmi mövqeyini GUAM təşkilatının fəaliyyəti zamanı dövlət rəhbərlərinin etdikləri çıxışlardan və bəyanatlardan anlamaq mümkündür[56].

Gürcüstan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində həmişə bitərəf mövqe tutub. Tbilisi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır, lakin münaqişənin yalnız sülh yolu ilə həllinin tərəfdarıdır. 2006-cı il mayın 23-də Kiyevdə Prezident sarayında GUAM-ın üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşü keçirilmişdir. Bu görüşdə Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvili çıxışında MDB-nin nizamnaməsində kollektiv təhlükəsizlik baxımından qarşıya qoyulan məsələlərin yerinə yetirilmədiyini xatırlatdı. Separatizmlə və terrorizmlə mübarizə barədə Prezident İlham Əliyevin fikirlərini yüksək dəyərləndirən Mixail Saakaşvili bütün sahələrdə

əməkdaşlığın gücləndirilməsində, neft və qazın dünya bazarlarına çatdırılmasında Azərbaycanın oynadığı rolun əhəmiyyətini vurğuladı. Gürcüstan Prezidenti Dağlıq Qarabağ, Abxaziya və Dnestryanı münaqişələrin həlli ilə bağlı fikirlərini də açıqladı. GUAM-ın heç bir başqa ölkəyə, birliyə və təşkilata qarşı yaradılmadığını xatırladan Mixail Saakaşvili dedi ki, təşkilatımızın gücləndirilməsi üzv ölkələrin istəyidir və bu istiqamətdə səylər birləşdiriləcəkdir[33].

Bundan əlavə, 2013-cü il 4 may GUAM-ın baş katibi V.Çeçelaşvili bildirmişdir ki, Dağlıq Qarabağda beynəlxalq aeroport fəaliyyət göstərə bilməz. Bu, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə ziddir. Baş katib qeyd etmişdir ki, Dağlıq Qarabağın hava məkanı və digər əraziləri Azərbaycana məxsusdur. Bunu bütün dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar da bilir. Beynəlxalq əhəmiyyətli aeroportun fəaliyyət göstərməsi üçün beynəlxalq hava uçuşlarını tənzimləyən qərar qəbul edilməlidir. Bu isə yalnız Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin geri qaytarıldığı halda mümkün ola bilər.

2013-cü il 3 yanvar Gürcüstan patriarxı II İlya bildirmişdir: “...Mən heç vaxt belə bir fikirlə razılaşa bilmirəm ki, biz torpaqlarımızı itirmişik. Əsla yox, sadəcə, müvəqqəti olaraq biz bu ərazilər üzərində nəzarət etmirik. Lakin yalan ayaq tutsa da, yeriməz, zaman hər şeyi öz yerinə qoyacaqdır. Abxaziya və Cənubi Osetiya əzəli Gürcüstan torpağı olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ da tarixən Azərbaycanın olub və olacaq da. Bu yolda biz dualarımızı əsirgəməyəcəyik”[21].

Ukraynanın GUAM daxilində səsləndirdiyi fikirlərə nəzər yetirsək, 2006-cı il mayın 23-də keçirilən zirvə görüşündə Ukrayna Prezidenti Viktor Yuşşenkonun zirvə görüşünü açaraq, GUAM ölkələrinin dövlət başçılarını - Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevi, Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvilini, Moldova Prezidenti Vladimir Voronini, habelə qonaqları - Litva Prezidenti Valdas Adamkusu, Bolqarıstanın vitse-prezidenti Angel Marini, Rumıniyanın, ABŞ Dövlət Departamentinin, ATƏT-in nümayəndələrini salamlayaraq zirvə görüşünün gələcək inkişaf üçün böyük əhəmiyyət daşdığını söyləmişdir. Odur ki, GUAM ölkələrinin qarşılaşdıqları münaqişələrə yalnız birgə səylərlə son qoymağın mümkünlüyünü

bildirən Ukrayna Prezidenti dedi ki, biz bütün qonşu ölkələri bu münaqişələrin həlli üçün təsirli səylər göstərməyə çağırırıq. O vurğuladı ki, GUAM bu istiqamətdə Avropa İttifaqı, ATƏT, habelə ABŞ və digər dövlətlərlə fəal və konstruktiv qarşılıqlı fəaliyyətə hazırdır[13].

2013-cü il 17 yanvar tarixində Ukraynanın xarici işlər naziri, ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Leonid Kojara ATƏT Daimi Şurasının iclasında demişdir: “...Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı yaranmış vəziyyət ATƏT tərəfindən ciddi diqqət tələb edir. Ukrayna münaqişənin həllinə dair danışıqlar prosesini yenidən fəallaşdırmaq üçün ATƏT-in Minsk qrupunun səylərinə dəstək verəcəkdir. ATƏT məkanındakı münaqişələrin həlli Ukraynanın təşkilatda sədrliyi dövründə prioritet istiqamətlərdən biri olacaqdır”. Fəaliyyətdə olan sədr münaqişələr barədə erkən xəbərdarlıq üzrə ATƏT-in səmərəliliyinin artırmağın vacibliyini vurğulamışdır. O, Moldovadakı və Gürcüstandakı münaqişələrin həlli üçün də çalışacaqlarını demişdir[16].

Həmçinin, 2013-cü il 6 fevral - ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri, Ukraynanın xarici işlər naziri Leonid Kojara ilə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri İqor Popov (Rusiya), Jak For (Fransa) və Yan Kelli (ABŞ), eləcə də qurumun fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi Anji Kasprşik arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında irəliləyişləri müzakirə etmək məqsədi ilə görüş keçirilmişdir. Görüşdə həmsədrlərin ötən həftə Paris şəhərində Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri ilə keçirilmiş və 2012-ci ilin sonunda münaqişə tərəflərinə sülh prosesini canlandırmaq məqsədi ilə təqdim olunmuş təklifin müzakirə edildiyi toplantı diqqət mərkəzində olmuşdur. Nazir L. Kojara atəşkəs rejiminin gücləndirilməsi və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanmasında həmsədrlərin tərəflərə göstərdiyi yardımı tam dəstəklədiyini bildirmişdir. ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri demişdir ki, bu prosesi mümkün qədər irəli aparmaq üçün tərəflərlə əməkdaşlıq etmək ATƏT-ə sədrlik edən Ukrayna üçün prioritet məsələdir və o, tərəfləri, nəhayət ki, regiona sülh gətirmək üçün tələb olunan səyləri göstərməyə və siyasi iradə nümayiş etdirməyə çağırmışdır. 14 iyun - ATƏT-

in fəaliyyətdə olan sədri, Ukraynanın xarici işlər naziri Leonid Kojara Minsk qrupunun həmsədrləri ilə görüşmüşdür. Görüşdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması prosesi müzakirə olunmuşdur. Həmsədrlər L. Kojaranı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına dair Baza Prinsipləri ilə bağlı aparılan danışıqların aktual vəziyyəti, eləcə də Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri ilə keçirdikləri görüşlərin nəticələri barədə məlumatlandırmışlar. Görüşdə, həmçinin ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin Azərbaycana və Ermənistanına səfərinin vaxtı barədə fikir mübadiləsi aparılmış, Ukraynanın təşkilata sədrliyi dövründə bu səfərin məhsuldar nəticələr verə biləcəyinin əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur. ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Ukraynanın münaqişənin nizamlanması üçün Minsk qrupunun göstərdiyi səyləri dəstəklədiyini bildirmiş, təşkilata sədrlik dövründə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanmasının Ukrayna üçün prioritet olması vurğulanmışdır[31].

Ümumiyyətlə, Ukrayna 1994-cü ildə ilk atəşkəs əldə olunandan bəri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir. Lakin münaqişənin ilkin mərhələsində Ukraynanın mövqeyi o qədər də aydın deyildi. Kiyevdə siyasi dildə köklü dəyişiklik yalnız Rusiyanın Krımı ilhaqından və Ukraynanın Donbas bölgəsində müharibənin başlamasından sonra baş verdi. Səbəb bəllidir: Ukrayna Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki vəziyyəti öz ərazi problemləri ilə əlaqələndirməyə başladı və bu, ilk növbədə, Azərbaycanın Ukraynanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsinə cavab idi. Eyni zamanda Ukrayna-Ermənistan münasibətləri də pisləşirdi. Əsas səbəb Ermənistanın BMT Baş Assambleyasının Krım referendumunu qanunsuz elan edən qətnaməsinin əleyhinə səs verməsi idi. Ermənistanın səsverməsinə, bir tərəfdən, Ukraynanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində Ermənistan tərəfindən yaradılmış qondarma separatçı rejimin “müstəqilliyini” tanımaq, onu Azərbaycanın bir hissəsi hesab etmək mövqeyi təsir edib. Digər tərəfdən, bu, ona görə baş verib ki, Ermənistan Rusiya ilə yaxşı münasibətləri saxlamaqda maraqlı idi və buna təhlükəsizlik təminatı kimi yanaşırdı. Onu da xatırladaq ki, Ukrayna qondarma “erməni soyqırımı”nı da inkar edir[12].

Ukrayna öz vəziyyətinə görə özünü elan edən hər hansı dövləti tanımaqdan da imtina edir. Bura hətta ABŞ və Avropanın əksər hissəsi tərəfindən tanınan Kosovo da daxildir. Kiyevin mövqeyi Kiyevdə belə bir addımın Krımla bağlı mövqeyini zəiflədə biləcəyi qorxusundan irəli gəlir. Eynilə, istənilən beynəlxalq münaqişə ilə bağlı Ukrayna dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı prinsipinə əməl edir.

Bu dövrdə Ukrayna Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi hadisələrini çox diqqətlə izləyirdi. Kiyevdə veriləcək qərarlar Qafqazda istifadə olunan həll yollarından asılı ola bilərdi. Ukrayna mediası diqqəti ilk növbədə işğal olunmuş əraziləri geri qaytarmaq üçün yeganə effektiv addımın hərbi variant olduğuna diqqət çəkirdi. Bu onu sübut edir ki, sərhəd münaqişələrinin həllinin diplomatik yolları indiki geosiyasi şəraitdə öz reallığını itirmişdi.

2005-ci ilin iyun ayının 21-də Moldova Respublikasının Baş Nazirinin müavini, Xarici İşlər və Avropa İntegrasiyası Naziri Andrey Stratan ATƏT-in İllik Təhlükəsizliyin İcmalına dair konfransında GUAM adından Vyana şəhərində bəyanatla çıxış etmişdir. Çıxışında A.Stratan GUAM-ın adından danışmaqdan məmnun olduğunu ifadə etmiş və ölkələr arasında təhlükəsizlik sahəsində, xüsusən də ATƏT çərçivəsində əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirildiyini bildirmişdir. O, həmçinin, GUAM ölkələrin bəzilərinin üzləşdiyi təhlükəsizlik problemlərini ardıcıl olaraq ATƏT-in diqqətinə çatdırıldığını və Moldovanın Şərqi, Gürcüstanın Abxaziya və Tsixivali, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionlarındakı mövcud konfliktlərin Avro-Atlantik məkanda təhlükəsizlik və sabitliyə təhlükə törətməklə adı çəkilən dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və müstəqilliyini sarsıtmasını, demokratik islahatlar və iqtisadi inkişafın tam həcmdə həyata keçirilməsini çətinləşdirdiyini, Avropaya inteqrasiya prosesinə mənfi təsir göstərdiyini söyləmişdir. GUAM ilk növbədə ərazi bütövlüyü və beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığını ehtiva edən beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə, həmçinin BMT və ATƏT çərçivəsində qəbul edilmiş müvafiq qətnamə və qərarlara uyğun olaraq ATƏT də daxil olmaqla münaqişələrin həlli istiqamətində beynəlxalq səylərin sürətlənməsinə çağırır. GUAM, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət

prinsipi əsasında həllinə tam və birmənalı dəstəyini bir daha qeyd edərək, Azərbaycan Respublikasının çərçivəsində Dağlıq Qarabağ regionunda erməni və Azərbaycan icmaları arasında sülh və əməkdaşlığın yaradılması məqsədilə Praqa görüşlərinin nəticələr əsasında tərəflər arasında danışıqların sürətlənməsi alqışlayır və ATƏT-i, xüsusilə də Minsk Qrupunu bu məqsədlə öz səylərini artırmağa çağırır[31].

Beləliklə, Gürcüstan, Ukrayna və Moldovanın Birinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı mövqeyi beynəlxalq hüquq çərçivəsində inkişaf etmişdir. Bu dövlətlər münaqişənin erkən dövrlərində bitərəf olduqlarını bəyan etsələr də, öz ərazi ziddiyyətlərini nəzərə alaraq Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu rəsmən qəbul ediblər.

II FƏSİL. XXI ƏSRDƏ DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN GUAM ÖLKƏLƏRİNDƏ MÖVCUD SEPARATÇILIQ TENDENSİYALARI İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏDƏ TƏHLİLİ

2.1.Osetiya müharibəsindən sonra Gürcüstan-Azərbaycan münasibətləri

Ədəbiyyatda 08.08.08 müharibəsi kimi də xatırlanan Cənubi Osetiya Müharibəsi ardıcıl olaraq baş verən münaqişələr nəticəsində 2008-ci ilin avqustunda 5 gün davam edən, Rusiya, Gürcüstan, Cənubi Osetiya və nəhayət Abxazıyanın da tərəf olduğu müharibədir. Guya Gürcüstanla Cənubi Osetiya arasında status mübahisəsindən qaynaqlanan müharibə Qərblə Rusiya arasındakı rəqabətin əksi kimi ortaya çıxdı desək yanlışdır. Cənubi Osetiya müharibəsi cəmi beş gün davam etsə də, 1967-ci ildə altı günlük Ərəb-İsrail müharibəsi kimi çox mühüm regional və beynəlxalq nəticələrə gətirib çıxardı ki, bu da bizim Altı Günlük Müharibə olaraq da bilinir.

2008-ci ilə qədər Cənubi Osetiya probleminin sülh yolu ilə həlli demək olar ki, mümkünsüz idi. Tərəflər Sülh prosesini başlatan Soçi razılaşmasını qarşılıqlı şəkildə pozaraq, onu faktiki olaraq ləğv etmək üçün addımlar atdılar. Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini elan etməsi də fikir ayrılıqlarının başqa ölçüyə təkamülünə təkan verdi.

2008-ci ilin fevralında Kosovonun müstəqillik elan etməsinə qərbin reaksiyası Rusiyanın çox sərt reaksiyasına səbəb oldu. Bu vəziyyətə cavab olaraq Rusiya Cənubi Osetiya və Abxaziyadakı separatçıları mərkəzi hakimiyyətə qarşı açıq şəkildə dəstəklədi. Gürcüstan hökuməti 2008-ci il aprelin 17-də Cənubi Osetiyaya verdiyi dəstəyə görə Rusiyaya xəbərdarlıq notası göndərdi və 29 aprel 2008-ci ildə Cənubi Osetiya sərhədinə 1500 əlavə qüvvə göndərdi.

Bölgədə gərginlik davam edərkən Rusiya Gürcüstana məxsus pilotsuz təyyarəni vurduğunu açıqladı. Daha sonra o, Gürcüstanı Cənubi Osetiya və

Abxaziyadakı qoşunlarının sayını iki dəfə artırmaqda ittiham etdi. Bu səbəbdən Rusiya Abxaziya və Cənubi Osetiyadakı əsgərlərinin sayını daha 1500 nəfər artırdı.

2008-ci il iyulun 15-dən avqustun 2-dək Rusiya regionda hərbi təlimlərə başlayıb ki, bu da həm Gürcüstana hədə-qorxu gəlmək, həm də Gürcüstanın dəstəkçisi olan ABŞ-a mesaj idi. Təlim kod adı “Qafqaz 2008” idi. Təlim zamanı 8 min əsgər Rusiya-Gürcüstan sərhədində cəmləşmişdi. Təlimin hədəfi Gürcüstan, Cənubi Osetiya və Abxaziya olub[9].

Rusiyanın bu gözlənilməz hərəkəti qarşısında; ABŞ-ın rəhbərliyi altında 1700-ə yaxın şəxsi heyətdən ibarət fəvqəladə hallara cavab qüvvələri yaratdı.

2008-ci ilin iyulunda Cənubi Osetiya şəhərinin polis rəisinin bombalı hücumda həlak olması və daha sonra gürcü tərəfdarı hökumətin liderinin minaya basması və yaralanması ilə bölgədə gərginlik artıb. Gərginlik artdıqca hər iki tərəf bir-birinin şəhərlərinə ağır silahlarla hücum edib və onlarla insan həyatını itirib.

Tbilisidə Saakaşvili ilə birgə mətbuat konfransında ABŞ-ın o zamankı dövlət katibi Rays bildirib ki, “onlar Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün pozulmasını istəmirlər və heç kimə müttəfiqləri və dostları üçün təhlükə yaratmağa imkan verməyəcəklər”.

İyulun 25-də Tsxinvalidə bomba partladıldı, bir nəfər həlak oldu. Gərginliyin artması ilə iyulun 30-da qarşılıqlı toqquşmalar başladı. Avqustun 2-dən 4-ə kimi bu toqquşmalar daha da şiddətləndi və onlarla insan həlak oldu, çoxlu sayda insan yaralandı. Qeyd edək ki, avqustun 6-na kimi davam edən qarşıdurmalarda 6 nəfər ölüb, 15 nəfər yaralanıb. Bu arada, 2008-ci il avqustun 7-də gecə yarısı Rusiya Gürcüstan hökumətinə etdiyi xəbərdarlıqların boş yerə olmadığını göstərmək üçün müdaxilə etmək qərarına gəldi və Rusiya-Gürcüstan müharibəsi başladı[9].

Müharibə davam edərkən, beynəlxalq aləmdən gələn sərt reaksiyalardan və Gürcüstanın Müstəqil Dövlətlər Birliyindən çıxdığını elan etməsindən sonra avqustun 11-də Rusiya prezidenti Medvedev Cənubi Osetiyadakı əməliyyatlarının başa çatmaq üzrə olduğunu bildirdi. Həmin gün gürcü tərəfi Cənubi Osetiyada atəşkəs rejimini qəbul edəcəyini və gürcü qüvvələrinin oradan geri çəkiləcəyini

bəyan edib. Lakin Moskvanın atəşkəs üçün bir şərti var idi. Məsələn Sakaşvili ilə deyil, Avropa Birliyi ilə müzakirə etmək. AB-nin dönəm prezidenti və Fransa prezidenti Nikolya Sarkozi dərhal hərəkətə keçdi və tərəflər arasında müharibəni sona çatdırmaq üçün sıx səylər göstərərək mekik diplomatiyasına başladı. Moskva ilə Tbilisi arasında intensiv səfərlərdən və telefon əlaqəsindən sonra o, tərəfləri avqustun 12-də döyüşlərə son qoyacaq atəşkəs sazişi imzalamağa inandırdı. Saziş Avqustun 16-da Medvedev və Sakaşvili arasında “Altı maddədən ibarət saziş” imzalanıb[9].

Müqaviləyə əsasən; regionda bütün münaqişələr dayandırılacaq və yeni güc tətbiqi olmayacaq. Tərəflər bir-birinə düşmənçilik etməyəcək və humanitar yardımın bölgəyə çatmasına mane olmayacaqlar. Gürcüstan qoşunları öz normal bazalarına geri çəkiləcək. Rusiya hərbi qüvvələri də münaqişə başlamazdan əvvəl öz mövqelərinə qayıdacaq. Tərəflər Cənubi Osetiya və Abxaziyada sabitliyin və sülhün daimi bərqərar olması üçün beynəlxalq danışıqlarda iştirak etməli idilər.

Bu şəraitdə Cənubi Osetiya və Abxaziya növbəti dəfə Gürcüstanı tərk edərək müstəqil dövlət olduqlarını bəyan etdilər. Lakin bu dəfəki müstəqillik bəyannamələri keçmişdəkilərdən fərqli idi. İndiyədək heç bir ölkə elan edilmiş müstəqilliyi tanımasa da, bu dəfə Rusiya, onun ardınca Venesuela və Niqaraqua həm Cənubi Osetiyanı, həm də Abxaziyanı tanıdı. Beləliklə, Cənubi Osetiya və Abxaziyada müharibədən sonrakı münaqişələrdə yeni dövr başladı.

Müharibədən sonra Azərbaycan və Gürcüstan münasibətlərinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu münasibətlər çoxəsrlik əlaqələrə malikdir və XX əsrdə hər iki ölkə oxşar təcrübələr keçiriblər. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Gürcüstan və Azərbaycan kiçik müstəqil dövlətlər kimi qəbul edildi, hər ikisi yaşamaq və strateji oriyentasiya problemləri ilə üzləşdilər[39]. Bakı və Tbilisi yeni müstəqillik qazanmış dövlətlər kimi beynəlxalq sistem daxilində möhkəmlənmək üçün xarici siyasətə arxalanmalı oldular[40]. Hər iki ölkə daha güclü regional və regiondankənar dövlətlərlə ittifaqlara əsaslanan xarici və təhlükəsizlik siyasətinin inkişafını əsas strategiya kimi görürdü. Bununla belə, hər iki ölkə əvvəlcə

demokratik ənənələrə malik olmayan irsi siyasi mədəniyyətlər, xarici siyasət qərarlarının qəbulunda təcrübəsiz siyasətçilər, qıt maliyyə resursları və ağır sosial şərait səbəbindən öz yaxın qonşularına qarşı həyat qabiliyyətli xarici və təhlükəsizlik siyasətini inkişaf etdirmək üçün mübarizə apardılar.

İki ölkə münasibətlərini qiymətləndirsək, görə bilərik ki, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Azərbaycan və Gürcüstan “üç anlayışın əsiri” olmuşdular: coğrafiya, geoiqtisadiyyat və geosiyasi rəqabət. Lakin iki ölkə mehriban qonşuluq münasibətləri ilə bu maneələri üstünlüklərə çevirdi. Bu gün də hər iki ölkə münasibətləri “zamanın sınağından keçmiş dostluq” kimi tanınır. Ən əsası isə, hər bir ölkənin Milli Təhlükəsizlik strategiyası sənədində digər ölkə “strateji tərəfdaş” kimi müəyyən edilir. Strateji tərəfdaşlıq bərabərhüquqlu əsaslarla inkişaf etmişdir. Gürcüstan Azərbaycanın neft və qazı üçün “qapı” rolunu oynayaraq, Azərbaycana öz enerji resurslarını Avropa bazarına çıxarmağa imkan verib. Gürcüstanın əsas tranzit ölkə kimi rolu onu Şərqi-Qərbi oxunda mühüm körpüyə çevirib. Gürcüstanın bu alyansa dəstəyi tək-cə enerji tranziti kimi xidmət göstərməklə məhdudlaşmayıb. Beynəlxalq səviyyədə Gürcüstan Avropa paytaxtlarında və Vaşinqtonda yaxşı reputasiyaya malikdir və bu, Tbilisiyə regional problemləri onların gündəminə gətirməyə imkan verir. O, bu yolla tək-cə Azərbaycana deyil, bütün region ölkələrinə böyük xidmət göstərib[56].

2008-ci ildə baş verən Osetiya müharibəsi həm Gürcüstanın regional təhlükəsizlik baxımından əhəmiyyətini, həm də regional təhlükəsizlik vəziyyətinin heç də ürəkəçən olmadığını nümayiş etdirdi. 2008-ci ildən sonrakı dövrdə Qafqazdakı vəziyyəti təsvir etmək üçün istifadə edilən dil “Sovet İttifaqının dağılmasından sonra” ifadəsindən “Avqust müharibəsindən sonra” ifadəsinə çevrildi. Bu, davam edən enerji və qaz layihələrinə, həmçinin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında üçtərəfli səviyyəli strateji müttəfiqliyə öz təsirini göstərdi. 2008-2009-cu illərdə Türkiyənin Ermənistanla münasibətləri normallaşdırmaq və sərhədləri açmaq cəhdləri Azərbaycanla Türkiyə arasında gərginlik yaratdı və bu da öz növbəsində Gürcüstana mənfi təsir etdi. Eyni şəkildə,

2012-ci ilin oktyabrında Gürcüstanda keçirilən parlament seçkilərindən sonra Gürcüstanın yeni hökumətinin ilkin bəyanatları Azərbaycanda narahatlıq və məyusluq yaratdı və bu, ikitərəfli strateji müttəfiqliyə dair bəzi xırda suallara səbəb oldu. Odur ki, 2008-ci ilin avqust müharibəsindən əvvəlki vəziyyəti və Gürcüstanda hakimiyyət dəyişikliyi nəzərə alsaq, görünür, hər iki ölkə əməkdaşlığın daha kövrək sahələrinə daha yaxından nəzər salmalı və bu sahələrdə əlaqələrin institusionallaşdırılmasına diqqət yetirilməli idi. Lakin bu dəyişiklik Tbilisinin Bakı ilə münasibətlərinə xələl gətirmədi. Bu açıq-aşkar dayanıqlılığın izahı ondan ibarətdir ki, Bakı-Tbilisi alyansı bir sıra praktiki uğurlar və görünən nəticələr əldə edib.

Əvvəla, Azərbaycan-Gürcüstan alyansı siyasi ittifaqdır. Buraya təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq və öhdəliklər daxildir, lakin ümumilikdə xarici təhdidlərə, xüsusən də Rusiyaya qarşı strategiya oxşar xarici və təhlükəsizlik siyasətlərinə əsaslanaraq təhdidləri balanslaşdırmaq və qarşısını almaqdan ibarət idi. Bu kontekstdə Türkiyə və ABŞ-la sıx əməkdaşlıq bu siyasətin və onun uğurunun, xüsusən də Rusiyanın təsirinin azaldılmasının ayrılmaz hissəsi idi. Lakin son illər hər iki ölkənin strategiyaları bir qədər dəyişdi və bir-birindən ayrıldı. Azərbaycan Rusiyaya qarşı tarazlıq siyasəti aparmağa başladı və Moskvanın Ermənistana dəstəyindən qaynaqlanan təzyiqli tarazlaşdırmaq üçün Türkiyə ilə daha sıx əlaqələr inkişaf etdirdi.

İkincisi, bu, müdafiə ittifaqı idi: ölkələr çətin anlarda siyasi vasitələrlə və iqtisadi dəstək vasitəsilə digərini müdafiə edirdi. “Puls R” Sosioloji Xidmətləri tərəfindən 2006-2010-cu illərdə aparılmış genişmiqyaslı sorğuya əsasən, azərbaycanlıların əhəmiyyətli əksəriyyəti Türkiyənin ölkənin əsas yaxın müttəfiqi/dostunun olduğunu bildirib. Gürcüstan Rusiya və ABŞ-dan sonra dördüncü yerdədir. Eyni sorğuda gürcülər cavab verdilər ki, Azərbaycan ABŞ-dan sonra ölkənin ikinci ən mühüm dostudur[41].

Üçüncüsü, bu, bir-birindən asılı olan ittifaqdır. Hər bir ittifaqda bəzi məsələlərdə fikir ayrılıqları ola bilər, lakin Qlen Snayderin vurğuladığı kimi,

“qarşılıqlı asılılıq yüksək olanda ittifaq birləşəcək, aşağı olanda ittifaq kövrək olacaq”[46]. Bu, Bakı Tbilisi münasibətlərinə aiddir. Bəzən belə fikirlər səslənirdi ki, Gürcüstanın Azərbaycandan asılılığı Bakının hökmranlığını ifadə edir, lakin münasibətlərin mənşəyi onu deməyə əsas verir ki, hər bir ölkə digərinin sabitləşməsinə və böyüməsinə dəstəkləyir və beləliklə, 2008-ci il Osetiya müharibəsi zamanı olduğu kimi hər cür qeyri-sabit vəziyyət narahatlıq yaradır. Gürcüstan üçün Azərbaycan cənubdan mümkün təhlükələrə qarşı müdafiə siperidir, həm coğrafi, həm də siyasi baxımdan Mərkəzi Asiyaya və müsəlman dünyasına körpüdür və enerji resursları ilə iqtisadi stabilizatorudur. Azərbaycan üçün Gürcüstan Avropaya gedən əsas tranzit marşrutu, Şimaldan mümkün təhlükələrə qarşı müdafiə qalxanı və Avropa-Cənubi Qafqaz ölkələri ilə əməkdaşlığın təminatçısıdır.

Casus forederis (ittifaq iddiası) vəziyyətində, ümumilikdə Azərbaycanın Gürcüstanın iqtisadi inkişafına verdiyi dəstək beynəlxalq arenada qarşılıqlı dəstəklə yanaşı vacib idi. 2008-ci ilin avqustunda Rusiya-Gürcüstan müharibəsi zamanı Azərbaycan nəzəri cəhətdən neytral idi amma realıqda Gürcüstana öz dəstəyini xüsusilə müharibə zamanı iqtisadi əməkdaşlıq vasitəsilə hiss etdirdi. Digər tərəfdən, Gürcüstan ictimaiyyəti bir qədər susqun olan rəsmi bəyanatından əlavə, Bakıdan daha çox səslə dəstək gözləyirdi. Bununla belə, Gürcüstanın öz daxili funksionallığını qoruyub saxlaması üçün ümumilikdə Bakının dəstəyi çox vacib idi[42]. Nəticədə, Bakı və Tbilisi enerji-nəqliyyat müqavilələri bağladılar və Bakı Rusiya ilə qarşıdurma zamanı Tbilisini çox ehtiyac duyduğu enerji təchizatı ilə təmin etdi[44].

Təəssüf ki, Azərbaycanla Gürcüstan arasında strateji münasibətləri gözü götürməyən qüvvələr də mövcuddur. 2015-ci ildə Gürcüstan energetika naziri Kaxa Kaladzenin Azərbaycanın Gürcüstanın qaz ehtiyacını tam ödəyə bilməməsi fikri ilə bir ara regionda “qaz oyunları”nın oynanılmasına baxmayaraq, hazırda da Azərbaycan bu ökəyə əsas qaz tədarükçüsüdür.

Son zamanlar isə Gürcüstanın bəzi ictimai-siyasi dairələrində Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinə, həmçinin David Qareci monastırı ərazisinə və bəzi digər

torpaqlarımıza qarşı açıq və üstüörtülü formada iddialar irəli sürülməkdədir. Bunun da nəticəsidir ki, 14 iyul 2019-cu il tarixdə Azərbaycan Respublikası DSX-nin Sərhəd Qoşunlarının “Şəmkir” sərhəd dəstəsinin “Keşikçi qala” sərhəd zastavasının xidməti ərazisində Gürcüstan vətəndaşları tərəfindən Azərbaycan sərhəd naryadına qarşı insident törədilib. İnsident itkisiz ötüşsə də, hər iki ölkə və xalqları arasında münasibətləri pozmaq istəyən xüsusi qüvvələr bu məsələdən istifadə etmək və ölkələrimizi zəiflətmək niyyətindən hələ də vaz keçməyiblər.

Halbuki, 2008-ci ilin yanvarında Gürcüstan məlum olmayan səbəblər üzündən qazsız və elektrik enerjisiz qalanda, Azərbaycan Gürcüstana kömək edib, onun təbii qaz ehtiyacının 88 faizini təmin etməyə başlayıb. Azərbaycan qazı Tbilisi üçün Ermənistana nəql edilən güzəştli Rusiya qazından daha ucuz başa gəlir. Həmin ilin avqustunda ölkəmiz Rusiya ilə toqquşan Gürcüstana yardımını əsirgəməmişdi.

Geosiyasi reallıqlar həm Azərbaycanı, həm də Gürcüstanı öz hərbi strategiyalarını yenidən müəyyənləşdirməyə vadar edib. Bu baxımdan hər iki ölkə müdafiə sənayesinin inkişafına və aşağıdakı səbəblərə görə ikitərəfli əməkdaşlığa diqqət yetirib və buna görə də 2009-cu ildən Azərbaycan və Gürcüstan arasında müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlıq getdikcə yaxşılaşır. Bunun səbəbi odur ki, 2008-ci ilə qədər daha geniş imkanlar yaranıb. Bakı çoxdan Tbilisidən tələb edirdi ki, Ermənistanın Tbilisidəki Rusiyanın hərbi sursat fabrikində döyüş tanklarını və digər zirehli texnikalarını təmir etməsinə icazə verməsin[50]. Gürcüstan Moskva ilə əlaqələri kəsdikdən və razılaşıdıqdan sonra Müdafiə Nazirliyinin Azərbaycandan Gürcüstana yüksək səviyyəli səfərləri başlandı və hər iki tərəf güzəştə getdi. Bu, müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlığın inkişafına təkan verdi. İlkin razılaşma ondan ibarət idi ki, Bakı Gürcüstanın tank və təyyarə təmiri zavodlarının modernləşdirilməsinə kömək edəcəkdə. Həmçinin iki ölkə arasında müdafiə sahəsində əməkdaşlıq, xüsusən də Gürcüstanın müdafiə naziri İrakli Alasaniyanın vəzifəyə başlamasından və yaxın strateji müttəfiqlərlə, yəni Azərbaycan və Türkiyə ilə müdafiə sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi və gücləndirilməsinin ölkənin prioritetlərindən biri olduğunu bəyan etməsindən sonra daha da güclənəcəkdə.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri 2005-ci ildə Gürcüstan parlamenti tərəfindən təqdim edilən Gürcüstanın ilk Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası əsasında onları bir-birinə yaxın edən prinsiplər əsasında qurulub. Sənəddə deyilir ki, “Azərbaycanla əlaqələr strateji tərəfdaşlığa hazırlanıb” [52] və Osetiya müharibəsindən sonrakı dövrdə 23 dekabr 2011-ci ildə qəbul edilmiş [53] konsepsiyanın son variantı da strateji tərəfdaşlıq razılaşmasını vurğulayır. Eynilə, Azərbaycanın 23 may 2007-ci ildə qəbul edilmiş Milli Strateji Konsepsiyasında ikitərəfli münasibətlərin strateji tərəfdaşlığa çevrilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır. İki ölkə arasında tərəfdaşlığın nəticəsi olan strateji müttəfiqliyin digər əsas prinsipləri aşağıda verilmişdir.

Birinci prinsip müstəqilliyin yaşaması və möhkəmlənməsi üçün qarşılıqlı dəstəkdir. Bu prinsip uzun bir irsə malikdir; əvvəl qeyd edildiyi kimi, hər iki ölkə müstəqilliklərinin ilk dövrlərində bu əsasda məşğul olmuşlar. Sovet hakimiyyətinin dağılması ilə Moskvanın geri çəkilməsi Azərbaycan və Gürcüstana yeni diplomatik dostlar qazanmaq və Vaşinqtonda və Avropa paytaxtlarında insanlara təsir etmək üçün qızıl fürsət yaratdı. Razılaşdırılmış ikitərəfli səylər daxili sabitliyə, sonra isə müstəqilliyin möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

İkinci prinsip Moskvanın maliyyələşdirdiyi hərbi/təhlükəsizlik təşkilatlarına qoşulmaqdan imtina etməkdir. 1999-cu ildə hər iki ölkə sonradan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına çevrilən MDB çərçivəsində Moskvanın kollektiv təhlükəsizlik müqaviləsinə qoşulmaqdan imtina etdi. Azərbaycan və Gürcüstan bu kollektiv təhlükəsizlik sxeminə qoşulmaq istəmədilər, əsasən, onlar bunu “Al Kapone” ittifaqı kimi görürdülər: kiçik dövlət və ona bitişik imperialist Böyük dövlət arasında qeyri-bərabər ittifaq[36] Rəsmi Bakının açıqlaması belə idi ki, Azərbaycan bir ölkənin (Rusiya) üçüncü ölkə (Azərbaycan) ilə müharibədə olan digər ölkəyə (Ermənistan) hərbi dəstək verdiyi “təhlükəsizlik sistemində” iştirak edə bilməz. Oxşar əsasları Gürcüstan da bildirdi; Tbilisinin nöqtəyi-nəzərindən bir ölkə (Rusiya) separatçılara (Cənubi Osetiya və Abxaziyada) hərbi və maliyyə dəstəyi verirdi ki, bu da Gürcüstanın üzvlüyünə mane olurdu.

Üçüncü prinsip regional və qlobal güclərin konstruktiv iştirakı ilə Qafqazda sülh və sabitliyin möhkəmləndirilməsidir. Bu məqsəd 1996-cı il martın 8-də “Qafqaz regionunda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqında Bəyannamə” kimi tanınan Tiflis Bəyannaməsində bəyan edilmişdir.

Dördüncü prinsipə görə, beynəlxalq arenada münaqişələrin həllində bir-birini dəstəkləməklə hər iki ölkə oxşar problemlərlə, o cümlədən etnik separatizm və suveren ərazilərin işğalı ilə üzləşdi. Qarşılıqlı dəstək hökumət rəsmilərinin dəstək bəyanatları, ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatında və Avropa İttifaqı Parlamentinin qətnamələrində bir-birini dəstəkləmək şəklində idi. Bu dəstəyə təkəcə münaqişə zonalarında vəziyyətin deyil, həm də məcburi köçkünlərin statusunun və yaşayış şəraitinin, bütövlükdə humanitar vəziyyətin yüksəldilməsi daxildir.

Beşinci prinsip regionu Qafqaz və Mərkəzi Asiyada enerji və nəqliyyat qovşağı kimi strateji əhəmiyyətli edir. İki ölkə Xəzər dənizinin ehtiyatlarını öz ərazilərindən keçməklə Qərb bazarlarına çatdırmaq üçün neft və qaz kəmərləri dəhlizinin tikintisi üzərində birlikdə çalışıb və nəticədə region strateji olaraq Şərq-Qərb əlaqəsini möhkəmləndirən və Qafqaz-Mərkəzi Asiyada inkişaf etməkdə olan enerji mərkəzinə çevrilib. Gürcüstanın və Azərbaycanın xarici siyasəti klassik geosiyasi amillərin məhsulu kimi meydana çıxıb və ona görə də coğrafi yerləşmə siyasi inkişafın mərkəzi xüsusiyyətlərindən biri olaraq qalır[51].

Altıncı prinsip Avro-Atlantik strukturlarla inteqrasiya, onların NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (SNT) proqramında iştirakından və Avropa İttifaqı ilə daha sıx inteqrasiyadan bəri mühüm diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanın keçmiş xarici işlər naziri Elmar Məmmədیارovun sözlərinə görə, Azərbaycanın Aİ ilə əməkdaşlığı ölkənin təhlükəsizlik ehtiyaclarından kənara çıxır və iqtisadi, siyasi və sosial sferalarda genişlənir[45].

Uzun müddətli əməkdaşlıqla nəticələnən bu təsis prinsiplərindən başqa, iki ölkənin rəsmiləri çox möhkəm hüquqi baza üzərində yaxşı rəsmi və qeyri-rəsmi dialoqlar inkişaf etdirmişlər. Həmişinin təkmilləşdirilmiş koordinasiya səyləri

ticarət dövriyyəsinə də müsbət təsir göstərmişdir. Azərbaycan və Gürcüstan arasında ticarət, xüsusən 2008-ci ildən sonra da artmaqda davam edir. Gürcüstanın Azərbaycana əsas ixrac məhsulları sement, lokomotivlər və digər nəqliyyat vasitələri, mineral və kimyəvi gübrələr, mineral sular, spirtli içkilər, şüşə və şüşə məmulatları, əczaçılıq məhsullarıdır. Azərbaycan da öz növbəsində Gürcüstana neft və neft məhsulları, təbii qaz, plastik məmulatlar, mebel və tikinti materialları ixrac edir. Azərbaycandan ixracın həcmi Gürcüstandan idxalın həcmindən çoxdur.

Bundan əlavə, Azərbaycan və Gürcüstan xarici siyasət məsələlərində mövqelərini getdikcə uzlaşdırır. 2008-ci il Osetiya müharibəsində Azərbaycanın Gürcüstana həm enerji təchizatı məsələsində, həm də ərazi bütövlüyünə təhdid məsələsində dəstəkləməsi həmçinin Gürcüstanın 44 günlük müharibə zamanı Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi iki ölkə arasında münasibətlərin indi də müsbət yöndə inkişafına səbəb olmuşdur. İki ölkənin iqtisadi inkişaf trayektoriyalarında fərqlər olsa da, bugünkü nailiyyətlər, şübhəsiz ki, Bakı ilə Tbilisi arasında sıx əməkdaşlığın nəticəsidir.

2.2.Şərqi Ukraynada separatçılığın və Krımın ilhaq edilməsinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinə təsiri

2014-cü ildə Ukrayna böhranı vəziyyətin dəyişdiyini və “oyun”un yeni qaydalarla oynanılacağını nümayiş etdirdi. Bu, postsovet regionunda Rusiyanın öz maraqlarını bütün vasitələrlə, o cümlədən açıq şəkildə hərbi güc tətbiq etməklə qoruyacağı anlamına gəlirdi. Bu, makroregional səviyyədə o demək idi ki, bu maraqlar naminə Kreml regionda maraqlı olan digər güclərlə münaqişəni qızışdırmağa hazırdır.

İki postsovet dövləti olan Gürcüstan və Ukrayna Aİ və NATO-ya inteqrasiya istiqamətində digərlərindən daha irəli getdilər, bu da Rusiyanın Cənubi Osetiya və

Abxaziyanın müstəqilliyini tanıdığını, Krımı ilhaq etdiyini və Ukraynanın cənub-şərqində silahlı separatizmi qızıışdırdığını izah edir.

2008-ci ildə Gürcüstanda baş verən hadisələr kimi, 2014-cü ildə Ukrayna böhranı da Rusiyanın makroregionda mövcud olan yeganə güc olduğunu təsdiqlədi ki, bu da onu göstərirdi ki, o, regionda öz maraqlarını qorumaq üçün güc tətbiq etməyə hazırdır. Bu, postsovet məkanında siyasi sistemdən birqütblü kimi danışanların işlətdiyi güclü arqumentdir. Bildiyimiz kimi, 2014-cü il martın 1-də prezident Putin RF Federasiya Şurasından Ukraynada silahlı qüvvələrdən istifadəyə icazə istədi: bu, martın 16-da Krımda Rusiyaya birləşmək üçün referendumun keçirilməsini təmin etdi. Gürcüstanda olduğu kimi, Qərbdə açıq şəkildə nümayiş etdirdi ki, iqtisadi və siyasi təzyiqlərə dayanmaqda qərarlıdır və gücdən istifadə etməyəcək[54].

Ukraynada baş verən hadisələr Azərbaycanda narahatlığa yol açdı. Postsovet dövründə hər iki dövlət arasında geniş əlaqələr qurulmuş, mühüm beynəlxalq məsələlərdə oxşar mövqelər olmuşdur. Lakin sonrakı inkişafлар kəsilmiş əməkdaşlıqdan daha böyük risklərlə dolu idi.

Rusiya versiyasına görə, Krım yarımadasının əhalisi arasında keçirilən referendumun gücü ilə yenidən Rusiyaya birləşdirilib; Qanuni olmasa da, torpaq məsələlərinin həll oluna biləcəyi ən azı siyasi presedent rolunu oynadı. Eyni şey altı il əvvəl baş vermiş Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyinin tanınmasına da aiddir. Təbii ki, Azərbaycanın ekspert və siyasi ictimaiyyəti hər iki məsələni fəal müzakirə edirdi. Regional siyasətə dair öz şərhini və Qərbin qeyri-müəyyən və nadir hallarda gecikmiş cavabını qəbul etməyən Rusiyanın MDB-ni “cəzalandırmaq” əzmi “Ukrayna” və ya “Gürcüstan” ssenarisinin Kreml tərəfindən Qarabağda da həyata keçirilə biləcəyinə inanmaq üçün yetərli idi.

Avromaydan hərəkətinin ilkin mərhələsində Azərbaycan tərəf tutmurdu. Səlahiyyətliilər böhranın tezliklə həll olunacağı ümidi ilə gözləməyə və görməyə çalışıblar. Lakin Rusiyanın Krımı işğal etməsi və Ukraynanın şərqində hərbi

münaqişənin başlaması ictimai rəyi və elitanı tamamilə Ukraynanın yeni hökumətinin tərəfinə çevirdi.

Azərbaycan xalqı üçün vəziyyət Qarabağ münaqişəsini çox xatırladırdı. Rusiyanın Krımı işğal etməsi və Donbassda separatçıların rəhbərlik etdiyi münaqişələrin başlanması Rusiyanın 1990-cı illərdə Ermənistanın Qarabağı işğalına dəstək fəaliyyətləri ilə yaxından paralellik təşkil edirdi. Hətta Malayziya Hava Yollarına məxsus 17 sayılı reysin Ukraynanın şərqində separatçıların nəzarətində olan ərazi üzərində vurulması 1993-cü ildə Qarabağ separatçıları tərəfindən İran təyyarəsinin vurulmasını xatırladırdı. Rusiya Krımda öz müqəddəratını təyin etmə prinsipinə əl atdığı halda, Azərbaycan uzun müddətdir ki, ərazi bütövlüyü prinsipinə əməl edir.

Həm də tərəf tutmaq zərurəti ilə üzləşən Bakı əvvəlki siyasi manevr azadlığını itirmişdi. Bir tərəfdən Bakının xarici siyasət oxunu təşkil edən ərazi bütövlüyü prinsipi və Ukrayna ilə ortaq münasibətlər var idi. Digər tərəfdən, lazım olan hər vasitəyə əl atmağa qərarlı Rusiya var idi.

Martın 18-də Azərbaycanın xarici işlər naziri Elmar Məmmədov Krım hadisələri ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini açıqladı. O, Ukraynanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədi və problemin Ukrayna Konstitusiyasına uyğun olaraq tam həll edilməli olduğunu qeyd etdi. Azərbaycan martın 27-də BMT Baş Assambleyasının Ukraynanın ərazi bütövlüyünü ratifikasiya edən və Krım referendumunu qanunsuz elan edən qətnaməsinə səs verən 100 ölkədən biri oldu.

Bu məqamda Bakı ilə Moskva arasında heç bir ciddi problem gerçəkləşmədi, çünki Azərbaycanın mövqeyi tam şəkildə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini işğal etməsi faktı ilə əsaslandırılırdı. Üstəlik, Bakı Kremlə incitməmək üçün əvvəlki kimi Aİ və NATO ilə inteqrasiya yolunda olduğunu nümayiş etdirməkdən ehtiyatla yayınırdı. Belə ki, Azərbaycan Avro-Atlantik və Avrasiya vektorlarından bərabər məsafədə qalmağa üstünlük verdi. O zaman Moskva Ukraynada baş verənlərlə məşğul idi və hələ də Krımla birləşməyi qanuniləşdirməyin ən yaxşı

yollarını axtarırdı. Moskva Qərbin təzyiqi altında olduğu üçün bu heç vaxt baş vermədi; sanksiyalar, beynəlxalq təcrid və daxildə şikəst iqtisadiyyatla üzləşdi.

Rusiya silahlı qüvvələrinin Donbasa açıq müdaxiləsi və Kremlə Qərb arasında dərinləşən ziddiyyətlər böhranın tezliklə həll olunmayacağına şübhə yeri qoymurdu. Bu arada, davam edən münaqişə bir çox digər sahələrdə struktur dəyişiklikləri və bununla da Azərbaycan üçün yeni təhlükəsizlik çağırışları ilə doludur. Ukrayna böhranı Azərbaycanın təhlükəsizlik strategiyasını həyata keçirməsini xeyli çətinləşdirə biləcək situasiya problemləri yaratmışdı [38].

Makroregional səviyyədə formalaşan situasiya Qərbdən və Rusiyadan eyni məsafədə qalmağa üstünlük verən Azərbaycanın xarici siyasət imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Pisləşən makro şəraitdə və sıfır məbləğ oyununa açıq qərəzli münasibətdə Bakı üçün xarici siyasət çevikliyi qorumaq getdikcə çətinləşirdi. Həmin vaxtlar, bu artıq dövlətin təhlükəsizlik gündəliyinin əsas məsələsi olan Qarabağ probleminin həlli şanslarına təsir edirdi. Üstəlik, Rusiya ilə Qərb arasında münasibətlər pisləşsə, Kreml Bakıya təzyiqlərini artırmağa bilirdi.

Ukrayna böhranı inkişaf etdikcə Azərbaycana iqtisadi təzyiq də yaradırdı. Belə ki, 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsi zamanı olduğu kimi, 2014-cü ildə də Rusiyanın əsas gəlir mənbəyi olan neft qiymətlərindən “Rusiyanın ağılı başına gətirmək” üçün istifadə olunurdu. Bunu birləşmiş səy adlandırmaq olmazsa belə, Qərb Kremlə təzyiq etmək üçün bu rıçaqda maraqlı idi. Bu zaman əsas gəlir mənbəyi kimi enerji resurslarının ixracına arxalanan bütün digər postsovet dövlətləri də əziyyət çəkirdi. Hansı ki, Azərbaycanda neft və qaz gəlirlərinin təxminən 70%-ni təşkil edir. Bunu nəzərə alaraq, makroregional səviyyədə durğunluq respublikanın iqtisadi potensialına zərbə vuracaqdı [54].

Ümumiyyətlə, Ukrayna böhranı postsovet regionunda geosiyasət və təhlükəsizliklə bağlı müəyyən tendensiyaları əks etdirir. Böhran iki ziddiyyətli geosiyasi tendensiyanın toqquşmasının zirvəsi kimi təsvir oluna bilər: Qərb regiona ardıcıl çıxış əldə etmək üçün postsovet geosiyasi plüralizmini gücləndirmək istəyir, Rusiya isə onu xüsusi maraqları və təsir zonası kimi qoruyub saxlamaq istəyir.

Nəticədə yaranan vəziyyət postsovet dövlətlərinin regional strukturlarında və milli təhlükəsizlik şəraitində dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Bu da regionda struktur qeyri-sabitliyini artırır. Post-sovet məkanında yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlər daha böyük struktur riskləri və buna görə də hərbi təhdidlərlə üz-üzədirlər ki, bu da onların milli təhlükəsizlik gündəmində yüksək yer tutur və iqtisadi imkanların və siyasi manevr şanslarının azalması ilə müşayiət olunur.

Azərbaycan bütün müstəqillik dövründə Qərb və Rusiya ilə münasibətlərini balanslaşdırıb. Lakin indiki vəziyyət belə davam edərsə, hər iki qütbdən bərabər məsafəni qorumaq xeyli çətinləşəcək.

Azərbaycanın həm elitası, həm də əhalisi Ukraynanın ərazi bütövlüyünü qorumaq cəhdində Kiyev hökumətini dəstəkləsə də, ölkə Moskva ilə əlaqələri kəsməməyə də çalışır.

Ukraynaya bu dövrdə edilən dəstəyə gəldikdə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) üzvləri arasında Ukraynanın lehinə səs verən yeganə digər ölkə Moldova olub. Rusiya, Belarus və Ermənistan əleyhinə səs verib, digərləri isə bitərəf qalıb (Qazaxıstan və Özbəkistan) və ya mövcud deyil (Qırğızıstan və Tacikistan). Bakı Avropa Şurası Parlament Assambleyasında (AŞPA) və başqa yerlərdə də Ukraynanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyib.

Daha sonra noyabr ayında Azərbaycan keçmiş Sovet məkanında Donetsk və Luqanskda keçirilən “seçkilər”ə dərhal reaksiya verən və onları qeyri-legitim kimi qələmə verən ilk ölkələrdən biri oldu. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi bəyan edib ki, Azərbaycan Ukraynanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini dəstəkləyir və Ukraynanın mərkəzi orqanlarının razılığı olmadan keçirilən qondarma seçkiləri tanımır. Bundan əvvəl Ukraynanın Azərbaycandakı səfiri Aleksandr Mişşenko rəsmi Bakını Ukraynanın şərqindəki separatçıların əməllərinə qarşı mövqeyini bildirməyə çağırıb.

Azərbaycan xalqının əksəriyyətinin yerli (qeyri-rus) mənbələrdən və ya sırf rus mənbələrindən (Rusiya televiziyası, qəzetləri, radiosu) məlumat almasına

baxmayaraq, qavrayış səviyyəsi də maraqlı idi. Azərbaycan əhalisi əsasən Ukraynanın haqqlı mübarizəsini dəstəkləyir.

Rəsmi Bakı kimi Azərbaycan xalqı da rus təbliğatını neytrallaşıdırı bildi və Rusiya sifarişi bir neçə ay əvvəl Rusiyanın məşhur televiziya ulduzu Dmitri Kisilev və Dövlət Dumasının sədr müavini Vladimir Jirinovskini Bakıya göndərməkdən daha pis səhv edə bilməzdi. Azərbaycan əleyhinə bəyanatları və təhqirləri ilə məşhurlaşan Jirinovskinin səfərləri Azərbaycan xalqını məmnun etmədi

Bu arada Bakı Ukraynadakı vəziyyətdən öz xeyrinə istifadə etməyə çalışaraq Azərbaycanın özünün separatçı münaqişəsi ilə paralellərə diqqət çəkib. Prezident İlham Əliyev dəfələrlə qeyd edib ki, Qərb ikili standartlar tətbiq edir: Rusiyaya Krımı işğal etdiyinə və Donbassda separatizmi dəstəklədiyinə görə sanksiyalar tətbiq edərkən, Qarabağın işğalına görə Ermənistanı qarşı sanksiyaları heç vaxt düşünməyib.

Rusiyanın cəsəətli hərəkətləri və beynəlxalq hüquqa məhəl qoymaması Ermənistanın Rusiyanın yolu ilə gedərək Dağlıq Qarabağı və işğal olunmuş ətraf əraziləri formal olaraq ilhaq edə biləcəyi qorxusuna səbəb olmuşdu. Azərbaycan hökuməti belə bir addımın Ermənistanı global pəriyaya çevirəcəyini başa düşsə də, Bakı Ermənistan üzərində kifayət qədər təsir gücünə malik Rusiyanın Azərbaycanı belə nəticə ilə hədələyə biləcəyindən ehtiyat edirdi.

İyul və avqust aylarında Qarabağda Azərbaycan və Ermənistan orduları arasında baş verən toqquşmalar hazırkı atəşkəsin kövrəkliyini ortaya qoydu. Azərbaycan hər iki tərəfdən onlarla insanın ölümünə səbəb olan gərginliyi Ermənistan, Azərbaycan və Rusiya prezidentlərinin görüşü ərəfəsində Rusiyanın təzyiqi nəticəsində hesab edib. Rəsmilər ehtiyat edirdilər ki, bu gərginlik vasitəsilə Rusiya Azərbaycana Qərblə müttəfiqlik etməmək, hətta Avrasiya İttifaqına daxil olmaq imkanını nəzərdən keçirmək üçün siqnal göndərəcək.

Nəticədə, Bakı Ukraynanın yeni hökuməti ilə müsbət münasibətləri inkişaf etdirməklə yanaşı, Moskva ilə də münasibətləri korlamamağa çalışırdı. Azərbaycan Krımda və Ukraynanın cənub-şərqində ərazi bütövlüyü və Ukraynaya dəstək

prinsipində möhkəm dayansa da, buna baxmayaraq, Rusiyaya qarşı məcburi olmayan qətnamələri dəstəkləməklə Rusiya ilə münasibətləri korlamamağa çalışıb.

Məsələn, Azərbaycan nümayəndə heyəti 2014-cü ilin yanvarında AŞPA-da 2009-cu ildə vəkil Sergey Maqnitskinin ölümünü pisləyən qətnaməyə səs verməkdə Rusiyanın əleyhinə səs verməkdən imtina etdi. 2014-cü ilin iyulunda ATƏT Parlament Assambleyasının Bakıda keçirilən iclasında Azərbaycan nümayəndə heyəti ABŞ-ın təşəbbüsü ilə “Rusiya Federasiyası tərəfindən Helsinki prinsiplərinin açıq-aydın, kobud və düzəlişsiz pozulmasını” pisləyən qətnamənin əleyhinə səs verdi.

Bakının “balans siyasəti” qeyri-siyasi aspektlərə də təsir edir. Ona görə də, məsələn, Azərbaycan televiziylarında və dövlət mediasında anti-Rusiya və ya Ukraynaya yönəlmiş təbliğata rast gəlmək çox çətindir. Oxucu və ya müşahidəçi asanlıqla Donbass və Qarabağ arasında paralellər və separatçılara qarşı sərt tənqidlər tapa bilər, lakin bu hadisələrin şəxsən Rusiya və ya Putinlə bağlı olması ehtimalı azdır.

Bundan əlavə Ukraynada onlarla yanacaq doldurma məntəqəsini idarə edən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) Ukraynanın şərqində aparılan antiterror əməliyyatlarına dəstəyini nümayiş etdirərək, Ukrayna ordusunun əsgərlərinə pulsuz nahar qutuları verməyə başladı[54].

Ukrayna böhranının Aİ ərazisindən kənarında enerji təhlükəsizliyinə təsiri var. Əslində bu, birbaşa Azərbaycana da təsir edir. Təbii qazı Xəzərdən Cənubi Qafqaz və Türkiyə üzərindən Avropaya daşıyacaq Cənub Qaz Dəhlizi üçün ilk qaz tədarüklərinin böyük hissəsinin Azərbaycanın “Şahdəniz” yatağından həyata keçiriləcəyi gözlənilir. Bu dəhliz bir çox Şərqi və Mərkəzi Avropa dövlətlərinin Rusiya qazından asılılığını əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq.

Ukrayna böhranı davam etdikcə, Bakı yeganə ağlabatan siyasət variantını saxlayacaqdı: Qərblə Rusiya arasında balans saxlamaq. Azərbaycan müharibə aləti deyil, Rusiya hərbi sənaye kompleksinə xərac kimi Rusiyanın silah və texnikasına pul tökməkdə davam edəcək. Həmçinin Rusiyaya qarşı sanksiyalar və Moskvanın əks sanksiyaları Bakını Rusiya üçün əvəzolunmaz tərəfdaşa çevirib.

İstər siyasi dəstək, istərsə də zəruri kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü ilə Moskva Qafqazda Ermənistandan daha çox Azərbaycana arxalana bilərdi. Lakin bu, Qarabağ probleminin həllinə kömək etməyəcəkdi. Bu torpaqların həll olunmamış taleyi Ermənistan və Azərbaycanla danışıqlarda Moskvanın kartı olmaqda davam edəcəkdi. Bununla yanaşı, Azərbaycan digər daxili və xarici prioritetləri yerinə yetirmək üçün daha çox məsafə saxlasa da, enerji sahəsində Aİ və ABŞ ilə yaxşı münasibətlər saxlamağa çalışacaqdı.

Şərqi Ukraynada separatçılığın və Krımın ilhaqının Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinə təsirini nəzərdən keçirərkən bütün yuxarıda sadalanan amilləri nəzərə almaq vacibdir. Ukraynadakı bu vəziyyət Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsini sürətləndirdi. Belə ki, Azərbaycan probleminin həlli üçün daha qətiyyətli və cəld addımlar atmalı oldu. Ermənistan tərəfinin beynəlxalq hüquq normalarına əməl etməkdən yayınması və ATƏT-in Minsk Qrupunun münaqişənin tam həllini uzun müddət gecikdirməsi artıq bu halda danışıqlar yolu ilə nəticə əldə etməyin mümkünsüzlüyünü göstərdi. Bununla da erməni tərəfinin atəşkəsi pozması ilə Azərbaycan 2020-ci ilin sentyabrın 27-dən etibarən hərbi yolla 44 günlük haqqı mübarizəsinə başladı və öz torpaqlarını işğaldan azad etdi.

2.3. Gürcüstan, Ukrayna və Moldovanın İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı mövqeyi

2020-ci ilin sentyabrında Azərbaycan və Ermənistan arasında münaqişə kəskinləşəndə dünya ictimaiyyəti buna çox tipik və proqnozlaşdırıla bilən şəkildə reaksiya verdi. Ölkələrin əksəriyyəti ya susdu, ya da öz narahatlıqlarını bildirdi və münaqişənin həlli üçün danışıqlara qayıtmağa çağırdı. Sonuncu halda, onların diplomatik notlarında “danışıqlar sülhün qarantıdır”, “etimadın möhkəmləndirilməsi”, “qarşılıqlı anlaşma” kimi stereotiplər üstünlük təşkil edirdi. Bununla belə, bir neçə dövlət münaqişənin bu və ya digər tərəfini müdafiə etdi.

Gürcüstan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində həmişə bitərəf mövqe tuturdu. Tbilisi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyırdı, lakin münaqişənin yalnız sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı idi. Gürcüstan İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı da eyni mövqeyi saxladı. 10 noyabr 2020-ci il tarixində Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi sahifəsindəki məlumatda qeyd olunur: Gürcüstan ümid edir ki, Azərbaycan və Ermənistan arasında tamhüquqlu atəşkəs haqqında əldə olunan razılaşma münaqişənin tamhüquqlu həlli prosesini asanlaşdıracaq. Gürcüstan tərəflər arasında dialoqu dəstəkləyir. Eyni zamanda, biz beynəlxalq ictimaiyyətlə birlikdə sülh prosesinin həyata keçirilməsinə kömək etməyə hazır olduğumuzu bildiririk. Əminik ki, beynəlxalq ictimaiyyətin fəal səyləri və çoxtərəfli beynəlxalq mexanizmlərin həyata keçirilməsi davamlı sülhün bərqərar olmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da bütövlükdə region üçün yeni imkanlar açacaq.. Gürcüstan ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrini və beynəlxalq aktorları gərginliyin qarşısını almaq və konstruktiv dialoqu bərpa etmək üçün hər cür səy göstərməyə çağırır[69]. Gürcüstanın bu mövqeyini rəsmi və qeyri-rəsmi bəyanatlarında görmək mümkündür.

"Biz hadisələrin inkişafını diqqətlə izləyirik və Azərbaycandakı və Ermənistandakı həmkarlarımızla çox sıx əlaqələrimiz var", -Gürcüstanın Baş Qərargahın rəisi Vaxtanq Kapanadze bildirib. "Ümid edirəm ki, tərəflər münaqişənin sülh yolu ilə həllinə gedəcəklər. Biz yəqin ki, vasitəçi rolunu öz üzərimizə götürməliyik, çünki biz hər iki qonşu ilə yaxşı münasibətləri olan ölkələrdən biriyik", - deyə o, yekunlaşdırıb. Müxalifətdəki Vahid Milli Hərəkatın lideri David Bakradze bununla razılaşaraq əlavə etdi: "Biz, Gürcüstan, bizə ən yaxın olan bu iki xalq üçün əlavə vasitəçi rolunu öz üzərinə götürmək üçün unikal vəziyyətdəyik".

Hərbi baxımdan regionda balans dəyişib. Buna görə Gürcüstanda narahatçılıq doğuran bəzi bəyanatlar da yer alıb. Bu gün Azərbaycanın regionun üç dövləti arasında bir nömrəli hərbi güc olması artıq mübahisə doğurmur. Lakin bu, Tiflis üçün təhlükə hesab edilməməlidir. 1960 rus sülhməramlılarının Dağlıq Qarabağda yerləşdirilməsi Gürcüstanın hərbi çağırışları ilə müqayisədə daha az mürəkkəbdir.

Gürcüstan və Ermənistanın işğal olunmuş ərazilərində təmsil olunan Rusiya hərbi kontingenti daha ciddi təhlükə yaradır. Gürcüstana hərbi təhlükə Qarabağda yerləşdirilmiş sülhməramlılardan deyil, tamam başqa tərəfdəndir və bu istiqamətdə yeganə real çağırış Rusiya işğalı olaraq qalır. Lakin müdafiə qabiliyyətinin artırılmasının vacibliyini İkinci Qarabağ müharibəsi aydın göstərdi. Rusiya sülhməramlılarının Qarabağa hərbi baxımdan yerləşdirilməsi Gürcüstan üçün çox da dəyişmərsə, bu, siyasi baxımdan mühüm amildir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu, ilk növbədə Azərbaycan üçün əhəmiyyətli bir çağırışdır. Azərbaycanın müəyyən məsələlərdə Rusiyadan asılılığını artırmaq Tbilisinin maraqlarına uyğun deyil [69].

Ermənistanla Azərbaycan arasında imzalanan sazişdən sonra Naxçıvanla Azərbaycanın qalan hissəsi arasında quru dəhlizinin işə salınması məsələsi müəyyən təşviş yaradıb. Bəzi fikirlərə görə, bu səbəbdən Gürcüstan tranzit funksiyasını itirə bilər. Burada iki halı vurğulamalıyıq: 1. Bu məqamın necə həyata keçirilə biləcəyi hələ aydın deyil. 2. Bu bənd tətbiq olunsa belə, Gürcüstan tranzit funksiyasını itirməyəcək. Çox güman ki, bu dəhliz beynəlxalq daşımalardan daha çox Naxçıvanın Azərbaycandan tədarükünə xidmət edəcək. Ermənistan ərazisindən keçən dəhliz Azərbaycana daha böyük psixoloji üstünlük verəcək və müəyyən logistik xərcləri azaldacaq. Lakin istər Ermənistan ərazisində, istərsə də Naxçıvanla Türkiyə sərhədi çətin relyefi olduğundan irimiqyaslı yük daşımaları üçün uyğun deyil. Ermənistan üzərindən enerji infrastrukturunun qurulmasına gəlicə, bu, sadəcə olaraq inanılmaz görünür, çünki müharibənin başa çatmasına baxmayaraq, tərəflər arasında münaqişə hələ bitməyib və pragmatik dillə desək, Bakı Ermənistan üzərindən irimiqyaslı layihələrə başlamayacaq. Təsəvvür etmək də çətin ki, Gürcüstandakı mövcud boru kəmərlərini yararsız vəziyyətə qalacaq. Ermənistan üzərindən enerji infrastrukturunun qurulmasına gəlicə, bu, sadəcə olaraq inanılmaz görünür, çünki müharibənin başa çatmasına baxmayaraq, tərəflər arasında münaqişə hələ bitməyib və pragmatik dillə desək, Bakı Ermənistan üzərindən irimiqyaslı layihələrə başlamayacaq [69].

Azərbaycan qüvvələri ilə Ermənistanın dəstəklədiyi Dağlıq Qarabağ ordusu arasında son döyüşlərin artması Gürcüstanda ciddi narahatlıq yaratmışdı. Tiflisin həm Yerevan, həm də Bakı, eləcə də böyük etnik erməni və azərbaycanlı icmaları ilə sıx siyasi, iqtisadi və enerji əlaqələri var. Gürcüstanın narahatlığına gəlincə, o, təkcə diqqətli müşahidəçi olmağa deyil, həm də situasiyanın yaratdığı bütün imkanları axtarmağa və istifadə etməyə çalışır. İmkanlar həqiqətən böyükdür: Gürcüstan çoxşaxəli Qafqaz regionunun iqtisadi mərkəzinə çevrilə və Azərbaycan və Ermənistan sahibkarlarının bir-birini tapa biləcəyi forum yarada bilər. Üstəlik, bu arzuolunan olacaq. Gürcüstan təkcə ikitərəfli (Gürcüstan-Azərbaycan, Gürcüstan-Ermənistan) deyil, üçtərəfli (Gürcüstan-Azərbaycan-Ermənistan) formatları da nəzərə alaraq belə layihələrin təşəbbüskarına çevrilməlidir. Müharibədən bezmiş bir bölgədə, yenidənqurma və iqtisadi layihələrin vaxtı gəlir və Gürcüstan təkcə coğrafi baxımdan deyil, həm də məzmun baxımından onun episentridə olmalıdır.

Rəsmi olaraq Gürcüstan tərəfinin müharibə dövründə dəstəyinə baxsaq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin əvvəlcə Gürcüstanın öz ərazisindən Ermənistana silah tranziti həyata keçirildiyi barədə narahatlığını bildirdikdən sonra Sonrakı danışıqlarda o, Rusiya qırıcılarının və silahlarının Gürcüstanın hava məkanı vasitəsilə Ermənistana çatdırıldığını bildirdi[57]. Gürcüstan buna cavab olaraq hava məkanının bütün hərbi yük uçuşları üçün bağlı olduğunu bildirdi.

2020-ci ilin sentyabrında Qarabağ müharibəsi zonasında münaqişə kəskinləşdikcə, Ukraynada münaqişənin necə başa düşülməsi və Ukraynanın hansı tərəfləri dəstəkləməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirildi. Əksər ukraynalı şərhçilər Ukraynanın işğal altında olan ərazilərinin hüquqi statusunu Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri ilə müqayisə etdilər. Lakin Ukraynanın dəstəyi yalnız diplomatik bəyannamə ilə məhdudlaşdı. Rəsmi mövqedən başqa, Ukraynada Kiyevin Azərbaycana yardımda daha çox iştirak etməsini və ya əksinə, Ermənistanı dəstəkləməsini tələb edən ayrı-ayrı səslər də var idi. Bu zaman həm Ukraynanın əsas siyasi bəyanatlarına, həm də Ermənistan-Azərbaycan toqquşmalarına dair medianın fikirlərinə diqqət yetirmək lazımdır.

Ukraynanın real siyasi seçimi onun ərazi və strateji maraqlarını Azərbaycanın maraqları ilə birləşdirir. Ukrayna XİN-in Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin müxtəlif mərhələlərində ortaya çıxan sonrakı bəyanatlarını izləmək kifayətdir. Rusiyanın Krımı ilhaq etməsindən və Donbasda müharibənin başlamasından sonra bütün diplomatik notalarda Ukraynanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə dəstəyi dəfələrlə ifadə olunub. Məsələn, Ukrayna XİN-in Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin kəskinləşməsi ilə bağlı 5 aprel 2016-cı il tarixli şərhində belə deyilir: “Ukrayna Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin suverenliyə və ərazi bütövlüyünə tam hörmət əsasında davamlı siyasi həllini və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində bütövlüyünü dəstəkləyir”[67].

Münaqişə kəskinləşəndə Ukraynanın hazırkı Xarici İşlər Naziri Dmitri Kuleba da vurğulayıb ki, “Azərbaycan beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlər daxilində ərazi bütövlüyümüzü dəstəklədiyini kimi, biz də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü ardıcıl olaraq dəstəkləmişik və bu, prinsip bizim üçün dəyişməz olaraq qalır”[71].

Üstəlik, Ukraynanın 1+1 telekanalının jurnalistlərinin Bakıdan lazımı icazə almadan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə icazəsiz səfəri barədə “15 Respublika” adlı televiziya proqramı Azərbaycan tərəfini qəzəbləndirdikdə, Ukraynanın Bakıdakı səfirliyi dərhal Ukrayna vətəndaşlarının davranışından təəssüfləndiyini bildirib və Ukrayna hökumətinin dəyişməz mövqeyini vurğulayaraq deyib: Rəsmi Kiyev Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində suverenliyini və ərazi bütövlüyünü həmişə dəstəkləyib və bundan sonra da dəstəkləyəcək. Buna görə də, bu video Ukrayna televiziya kanalının ayrı-ayrı jurnalistlərinin vəziyyətinə dair şəxsi baxış sayılmalıdır.

Ukrayna prezidenti Vladimir Zelenski isə Ukraynanın heç bir ölkəyə hərbi yardım etməyəcəyini açıqlamışdı[68]. Bununla da o, ukraynalı deputat Lyudmila Marçenkonun irəli sürdüyü bütün spekulyasiyalara son qoydu. Hansı ki, deputat “Ukrayna 24” telekanalına müsahibəsi zamanı Ukraynanın Azərbaycana həm humanitar, həm də hərbi baxımdan yardım etməyə hazır olduğu barədə məlumat yaymışdı. Onun bəyanatı xarici işlər naziri Dmitri Kulebanın da sərt reaksiyası ilə

üzləşdi. Bununla belə, Ukrayna xarici işlər naziri beynəlxalq reaksiyalardan daha çox Ukraynadakı azərbaycanlı və erməni azlıqların reaksiyaları ilə maraqlanırdı[71].

Rusiya Federasiyası ilə hibrid müharibədə olan və etnik münaqişələrin həlli üçün Rusiyanın mexanizmlərini başa düşən Ukrayna qüvvələrin daxili balansını pozمامağa çalışırdı. Marçenko jurnalist tərəfindən səhv başa düşüldüyünü əsas gətirərək tez bir zamanda ifadəsindən geri çəkilməmişdi.

Ukraynalı siyasətçilər və siyasi şərhçilər Ukrayna və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərdə hüquqi vəziyyətləri arasında ən mühüm oxşarıqları qəbul edirdilər. Ukrayna prezidenti Vladimir Zelenski üçün problemin daha bir mühüm ölçüsü var. Onun üçün “Dağlıq Qarabağ problemi” nümunəsi göstərirdi ki, “dondurulmuş münaqişələr yoxdur, lakin onlar müəyyən müddətə qədər dondurula bilər və istənilən dondurulmuş münaqişə özü ilə həm həlldən yayındırma, həm də təxribat riskini daşıyır”.

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ukraynanın Azərbaycana dəstək verməsi Ermənistan tərəfində narazılıq yaradıb. Bu, digər əlamətlərlə yanaşı, Ukraynanın İrəvandakı səfirliyi qarşısında keçirilən etirazlarda da özünü büruzə verirdi, burada nümayişçilər Ukrayna diplomatik postuna əşyalar atırdılar. Ukrayna öz geosiyasi şəraitinə görə ən azı rəsmi nitqində real siyasət yolunu seçib. Lakin bu o demək deyil ki, Ukrayna ictimai sferasında fərqli fikirlər yoxdur.

2020-ci ilin oktyabrında Azərbaycanın Kiyevdəki səfirliyi ukraynalı deputat İlya Kyvanın Azərbaycan-Ermənistan toqquşmasında “xristian və müsəlman dünyası arasında minillik qarşıdurmanı” göstərərək, Ermənistanı bir xristian ölkəsi kimi dəstəkləməyə çağıran bəyanatından məyusluğunu bildirdi. Kyva da öz növbəsində Səfirliyin etirazını şərh edərək, “Müsəlmanlar xristianların bir-birlərini müdafiə etməyə çağırmasının əleyhinədir!” iddiası ilə çıxış etdi. Kyvanın bəyanatı Ukrayna-Azərbaycan diplomatik münasibətlərinə deyil, Ukraynanın daxili işlərinə çox təsir etdi. Kyva rusiyayönlü “Müxalifət Platforması – ForLive” partiyasının üzvüdür və “Russkiy Mir” (Rusiya dünyası) adlanan kanalı dəstəkləyir: bu, digər

hadisələrlə yanaşı, Ukraynaya qarşı hibrid müharibə ilə nəticələnən Rusiya siyasi doktrinasının güc yolu ilə Ukraynaya tətbiq edilməsi idi[66].

Ukraynada Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin qavranılması Kırımın Rusiyanın ilhaqı və Donbasdakı müharibə nəticəsində formalaşan Ukraynanın öz təcrübəsinin təsiri altındadır. Ukraynalı şərhçilərin və siyasi analitiklərin Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində baş verən son hadisələri müşahidə etdikləri prizma budur.

Öz problemlərini həll etmək üçün yollar axtaran Ukrayna Cənubi Qafqazda gedən döyüşləri diqqətlə izləyir. Ukraynalı siyasətçilərin və şərhçilərin çıxardığı nəticələr dörd məsələ ilə bağlıdır: (1) Ukrayna beynəlxalq hüquqi nizamı dəstəkləyir və Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyü hüququnu müdafiə edir. Bu mövqe Ukraynanın öz ərazi itkilərinin nəticəsidir. (2) Ukrayna Azərbaycanın hərbi fəaliyyətinin effektivliyini yüksək qiymətləndirir. Bu münasibətə Ukraynanın ərazi bütövlüyünün pozulması ilə bağlı problemlərin diplomatik həlli üsullarından artan məyusluq səbəb olub. (3) Ukrayna Rusiyanın Qarabağ bölgəsindəki sülhməramlı missiyasını narahatlıqla izləyir, çünki Ukraynada Rusiya ordusunun mövcudluğunun yalnız postsovet məkanında Rusiyanın hərbi gücünü gücləndirmək məqsədi daşdığına dair fikirlər mövcuddur. (4) Ukraynanın daxil olduğu daxili və xarici siyasi şəraitə görə Ukraynanın Azərbaycana dəstəyi simvolik və diplomatik sferadan kənara çıxmır. Moldovanın İkinci Qarabağ müharibəsi barədə mövqeyinə gəldikdə isə Moldovanın Azərbaycanı haqqı mübarizəsində dəstəkləməsini həm ölkənin rəsmi bəyanatlarında, həm də müxtəlif ekspertlərin fikirlərində görmək mümkündür.

Odur ki, Moldova Respublikasının Xarici İşlər və Avropaya İntegrasiya Nazirliyi baş verən son hadisələrlə bağlı bəyanatında Azərbaycan-Ermənistan sərhədində olan silahlı qarşıdurmaları və həyat itkisi ilə nəticələnən hadisələri narahatlıqla izlədiyini və Moldova Respublikasının münaqişə vəziyyətinin Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri çərçivəsində suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət əsasında sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı

olduğunu rəsmi şəkildə bəyan etmişdi. Moldova Respublikasının Xarici İşlər və Avropaya İntegrasiya Nazirliyi həlak olanların ailələrinə başsağlığı vermiş və tərəfləri güc tətbiq etməməyə, vəziyyətin gərginləşməməsi üçün səylərini davam etdirməyə və beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsaslanan uzunmüddətli siyasi həll yolu tapmağa çağırmışdı[12].

İkinci Qarabağ müharibəsi davam etdiyi müddətdə Moldovalı ekspert Ermənistan hakimiyyətinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində silah qaçaqmalçılığı ilə məşğul olduğunu söyləyərək Azərbaycan tərəfinin bəyanatlarını dəstəkləmişdir.

Moldovanın TRIBUNA informasiya portalında Kişinyov Effektiv Siyasət İnstitutunun direktorunun müavini, tarix elmləri doktoru, siyasi analitik Ruslan Şevçenkonun “Silah qaçaqmalçılığı - Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalının əsas səbəblərdən biridir” sərlövhləli məqaləsi dərc edilib[62].AZƏRTAC xəbər verir ki, məqalədə Ermənistan hakimiyyətinin işğal olunmuş ərazilərdə silah qaçaqmalçılığı, silah alqı-satqısı və saxlanması ilə geniş məşğul olduğu qeyd olunub. “Hərbi əməliyyatlar başlamazdan əvvəl Ermənistan Müdafiə Nazirliyinin balansında yalnız rəsmi 150 tank qeydə alınmışdır, yəni cəmi bir neçə həftə ərzində Azərbaycan qoşunları tərəfindən məhv edilmiş tankların sayının yarısı. Bu əlavə tanklar haradan çıxdı və əsas bunlar harada saxlanılırdı, nəzərə alsaq ki, hər bir ölkə silahlarının “şəffaflığının” araşdırması üçün BMT mütəxəssislərinə “qapılarını açmalıdır?”,- məqalədə belə deyilir.Müəllif məqalədə ermənilərin silah arsenalında tək-cə tankların deyil, daha bahalı silahların da olduğunu qeyd edir. Adi hesablamalar Ermənistanın bu tankları və digər texnikanı öz ərazisində saxlamadığını göstərir. Bu, o deməkdir ki, bütün bu silahlar Ermənistana gömrük qeydiyyatından yayınaraq qaçaqmalçılıq yolu ilə gətirilib və dərhal Dağlıq Qarabağa ötürülüb və orada saxlanılıb. Həmçinin qeyd olunur ki, işğal olmuş ərazilərdə bu silahlar yalnız saxlanılırdı, sonra “qara bazar”da satılırdı.“Qaçaq silahların onların rəsmi qiymətlərindən bir neçə dəfə az olduğunu nəzərə alsaq, Ermənistan hakimiyyət orqanlarının bundan qazancının miqdarını yalnız təxmin etmək olar. Üstəlik,

Ermənistan silah arsenalının bir çox hissəsini gizli “yardım” və ya müddətsiz geri qaytarılmayan kreditlər şəklində alır. Bu hərbi texnika əsasən terror təşkilatları və quldur birləşmələri tərəfindən alınır. Tam aydındır ki, bütün bunlar Ermənistan rəhbərliyinin xəbəri və ya birbaşa iştirakı olmadan baş verə bilməzdi”,- deyə müəllif qeyd edir. Müəllif, eyni zamanda, Qarabağda qaçaqmal silahının mənbəyini də göstərir. O vurğulayır ki, Azərbaycan hakimiyyətinin dəfələrlə bu sxemada erməni mənşəli böyük rus sahibkarlarının iştirak etdiyini beynəlxalq sanksiyalar altında olan tanınmış silah alverçilərinin olduğunu göstərib. Bundan əlavə, silahların mülki təyyarələrdə, qaçaqmalçılıq yolu ilə Ermənistanı gətirildiyi bildirilir. Sonda müəllif qeyd edir ki, işğal olunmuş ərazilər üzərində nəzarəti itirməklə Ermənistan həm terror təşkilatlarından böyük “qara” qazancını, həm də qanunsuz yolla əldə edilmiş silahları gizlətmək imkanını itirir. “Bu Ermənistan üçün, Qarabağı həqiqi sahibinə sülh yolu ilə qaytarmamaq, müharibəni davam etdirmək üçün daha bir səbəbdir”,- deyə müəllif yazır[2].

NƏTİCƏ

Magistr dissertasiyasında aparılan tədqiqat işlərini ümumiləşdirsək, belə qənaətə gələ bilərik ki, SSRİ-nin parçalanması ilə Gürcüstan, Ukrayna, Moldova və Azərbaycan kimi yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlər oxşar ziddiyətli hadisələrə şahid olmuşdur. Hansı ki, bu ölkələrin hər birində inkişaf edən separatçılıq tendensiyaları GUAM ölkələri üçün real təhlükə törətmişdir. Oxşar hadisələr fonunda inkişaf etməkdə olan bu ölkələrin hər birində baş verən ərazi ziddiyətləri iqtisadi cəhətdən regional inkişafa mane olmuşdur. Postsovet ölkələrində təhdid mənbəyinə çevrilən separatçıları dəstəkləyən Rusiya Federasiyası GUAM ölkələrini vahid çətir altında birləşməyə, qarşılıqlı əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə sövq etmişdir. Gürcüstanda Cənubi Osetiya və Abxaziya, Ukraynada Donbas və Krım, Azərbaycanda Qarabağ və Moldavada Dnestryanı bölgələrdə baş verən proseslər Rusiyanın "Yaxın çevrə" siyasətini region ölkələrinə tətbiq edərək onları özündən asılı hala salmaq istəməsindən qaynaqlanır. Bunu nəzərə alan GUAM ölkələri beynəlxalq hüquq çərçivəsində bir-birlərinin suverenliyini dəstəkləyirlər. Lakin xronoloji hadisələrin gedişatına baxsaq, Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə Gürcüstan, Ukrayna və Moldova öz ziddiyətli ərazilərində kəskin münaqişələr baş verənə qədər Azərbaycan və Ermənistan arasında münaqişəyə neytral yanaşırdılar. Sonralar Şərqi Ukraynada separatçılığın artması və Krımın ilhaqı, Moldovada Dnestryanı bölgədə referendumun keçirilməsi və 2008-ci il Gürcüstanda Osetiya müharibəsinin baş verməsi ilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ problemi daha dəqiq qavranıldı. Bu ölkələr artıq regionda öz mövcudluqlarını təkbaşına qoruya bilməyəcəklərini anladılar. Bu hadisələrdən sonrakı dövrdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə dəstək meylləri bu ölkələr tərəfindən daha da artdı. Nəhayət İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı bu ölkələrin dəstəyi onların rəsmi və qeyri-rəsmi bəyanatlarında öz əksini tapmışdır.

Noyabrın 10-da əldə olunmuş razılaşma ilə bağlı bəzi qeyri-müəyyənliklər və icrada mümkün çətinliklər bir yana, bu prosesdə Azərbaycanın həm hərbi sahədə, həm də masa arxasında böyük uğurlar əldə etdiyi şübhəsizdir.

Uğurlu xarici siyasət həyata keçirən, iqtisadiyyatını inkişaf etdirən müstəqil Azərbaycan ordusunu müasirləşdirərək 28 ildən sonra işğal altında olan torpaqlarını azad etməyə nail olub. Hətta bir neçə il əvvəl belə bir nəticənin əldə oluna biləcəyi ağlasığmaz olsa da, vaxtında atılan düşünülmüş addımlar və böyük zəhmət bu uğuru gətirdi. Ermənistanda isə bu mübarizədən tam məğlubiyyətlə çıxdı. Qondarma Qarabağ Respublikası və işğalçı qoşunlar dağıdılıb və İrəvan administrasiyası bu vəziyyətin günahkarlarını axtarır. Xüsusilə Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyana qarşı ciddi reaksiyalar və etirazlar artır. Ən əsası isə illərdir öz rəhbərləri, mediası və diasporu tərəfindən aldadılan erməni xalqı böyük məyusluq içindədir. 30 ilə yaxın davam edən işğal sona çatarkən, çox problemlı iqtisadiyyat və xarici ölkələrdən asılı vəziyyətə düşmüş bir ölkə qaldı.

Rusiya, ABŞ və Fransadan ibarət ATƏT-in Minsk Qrupu Qarabağ problemini həll etmək əvəzinə 28 ildir Azərbaycanı məşğul edən üsula əl atdığı məlumdur. Rusiyanın Cənubi Qafqaz regionundakı maraqlarından başqa, Fransa və ABŞ-dakı erməni diasporunun bu ölkələrdəki fəaliyyəti Bakının nəticəsiz danışıqlardan geri çəkilməsinə səbəb olub. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı ABŞ prezident seçkilərinə görə prosesə çox da qarışa bilmədi. Fransa isə açıq şəkildə Ermənistanın mövqeyini dəstəklədi. Bu səbəbdən qarşıdakı dövrdə ATƏT-in Minsk Qrupunun regionun gələcəyinə təsir göstərməsi çətin görünür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Krımda, Cənubi Osetiyada, Dnestryanıda baş verən proseslər Minsk Qrupunun hər üç həmsədrini Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı mövqelərinə görə kifayət qədər yöndəmsiz vəziyyətə salıb. Aİ və ABŞ-ın “dondurulmuş” Dağlıq Qarabağ məsələsinə deyil, Krım məsələsinə bu qədər sərt reaksiya verməsi diplomatiya, xarici siyasət və beynəlxalq hüququn şərhində ikili standartları ortaya qoyur.

Həmçinin, Minsk Qrupunun üç həmsədrindən biri olan Rusiya da SSRİ-nin parçalanmasından sonra MDB məkanında öz təsir dairəsini saxlamaq üçün münaqişənin tam həllini istəmirdi. Bu kontekstdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin illərlə uzanmasının, danışıqların mənasının olmadığına

səbəbləri aydın idi.Rusiya Federasiyasının GUAM ölkələrinin Avropaya tam inteqrasiyasının,NATO-ya üzvlüyünü istəməməsi də onun regiondakı təsir dairəsini saxlamaq üçün separatçılığı maliyələşdirməsi halını artırır.GUAM ölkələri üçün ortaq təhdidlərin mövcudluğu onları qarşılıqlı strateji əməkdaşlığa sövq edir.

Ümumiyyətlə, müxtəlif tarixi, mədəni, etnik və dini mənsubiyyətlərə baxmayaraq, postsovet məkanındakı ölkələrin əksəriyyəti Dağlıq Qarabağ məsələsində Azərbaycanı dəstəkləyir və bu heç də həmişə rəğbət və ümumi mədəni birlik məsələsi deyil. Çox vaxt bu, beynəlxalq hüquqa riayət etmək mövqeyidir. Bu dövlətləri birləşdirən Rusiyaya soyuq münasibət, Avropa və beynəlxalq strukturlara inteqrasiya istəyi, eləcə də həll olunmamış ərazi münaqişələridir. Abxaziya, Tsinval, Krım, Donbass və Dnestryanı - bütün bunlar GUAM ölkələri üçün Qarabağın Azərbaycan üçün olduğu qədər ağırlı nöqtələridir. Gürcüstan, Ukrayna və Moldova xristian ölkələri olsalar da, çətin ki, Qarabağ münaqişəsində Ermənistanı dəstəkləsinlər.Bu ölkələrin hər birində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlərin səsləndirildiyi doğrudur.Lakin rəsmi bəyanatlarda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəstəklənməsi bu dövlətlərin hər biri üçün öz maraqları nöqtəyi nəzərindən olduqca vacibdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev. E, Dağlıq Qarabağ Problemi Beynəlxalq Hüquq Müstəvisində, Təhsil Nəşriyyatı, 2004.
2. Beynəlxalq sənədlər.<http://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/bt.pdf>
3. Xalq Qəzeti, <https://xalqqazeti.com> / 2020
4. Xalq Qəzeti, <https://xalqqazeti.com> 2021
5. Qureyeva. Y, Hüseynov. Ə, İyirmi il Məcburi Köçümlər Olar, 2011.
6. Moldova Respublikasının Xarici İşlər və Avropaya İntegrasiya Nazirliyinin Azərbaycan-Ermənistan sərhədində baş verən son hadisələrlə bağlı bəyanatı <https://chisinau.mfa.gov.az/az/news/3460/moldova-respublikasinin-xarici-isler-ve-avropaya-integrasiya-nazirliyinin-azerbaycan-ermenistan-serhedinde-bas-veren-son-hadiselerle-bagli-beyanati>
7. Nağı. A, Qarabağ müharibəsi, (Qısa Tarix),MBM Nəşriyyatı,2009.

Türk dilində:

8. AB Ukrayna'daki ayrılıkçılara yeni yaptırımlar getiriyor, Rusya için anlaşma yok.“(17 Kasım 2014). EurActiv4 şubat 2017. <http://www.euractiv.com.tr/abnin-gelecegi/article/ab-ukraynadakiayriliqclara-yeni-yaptirimlar-getiriyor-rusya-icin-anlama-yok-030586>
9. Ahmet Alemdar. Güney Osetya Savaşı/25.05.2019 <https://www.defenceturk.net/guney-osetya-savasi>
10. Akin, Ebru Kunt (2008), “Gürcistan’da Son Dönemde Yaşanan Siyasi Olaylar ve Yatırım Ortamı”, Karadeniz Bülteni, Sayı 9, Şubat, s.1-11.<http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=867&sayfa=30> , 30.10.2008
11. Aksöz.A,Avrupa’nın Fay Hatları I: Transdinyester/ https://www.academia.edu/13452975/Avrupa_n%C4%B1n_Fay_Hatlar%C4%B1_I_Transdinyester

12. Armaoğlu, Fahir (2007), 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 17. Baskı, Alkım Yayınları, İstanbul
13. Bahadır B. Özarlan, „Soğuk Savaş Sonrasında Kırım“ın ve Kırım Tatar Türklerinin Statüsü“, Uluslararası Hukuk ve Politika, Cilt: 10, Sayı: 39, 2014, ss. 101-105. 155 Bahadır B. Özarlan, a.g.e., ss. 122-123.
14. Bozkurt, Giray Saynur (2006), “Gürcistan, Ukrayna ve Kırgızistan’da Kadife Devrimler”, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı 9, Bahar 2006, s.151-167.
15. Bozkurt, Giray Saynur (2008), “Gürcistan’daki Etnik Çatışmalar Karşısında Türkiye ve Rusya’nın Tutumu”, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı 19, Güz 2008, s.1-30.
16. Demir, Ali Faik (2003), Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya, Bağlam Yayıncılık, İstanbul
17. Ekici.Y, Dağlık Karabağ’da Ermeni İşgali (1988-1993)
30.12.2021 30.01.2022
https://www.academia.edu/77573684/Da%C4%9Flik_Karaba%C4%9FDa_Ermeni_i_%C4%B0%C5%9Fgali_1988_1993_
18. Gökdağ, Bilgehan Atsız (2014). “Moldova’nın AB Üyeliği Sürecinde Gagauz Özerk Bölgesi Bağımsızlığa Mı Yürüyor?”. Karadeniz Araştırmaları. 43: 17-42.
19. Göktürk Tüysüzoğlu, „Ukrayna, Başarısız Bir Devlet Mi?“, Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 49, Bahar 2016, s. 57. 206. Göktürk Tüysüzoğlu, a.g.e., s. 50
20. Hacıoğlu.N, (4 Aralık 2014). „Rusya lideri Putin: Kırım bizim Kudüs“ümüzdür“, Hürriyet Gazetesi, 21 şubat 2017.
<http://www.hurriyet.com.tr/rusya-lideri-putin-kirim-bizim-kudus-umuzdur27709590>
21. Hasanoğlu, Mürteza ve Elnur Cemilli (2006), Güney Kafkasya’da ABD Politikası, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul
22. Hasanov.F, Transdinyester sorunu ve çözüm arayışlari, Uluslararası Politika Akademisi, 15 Aralık 2013, <http://politikaakademisi.org/transdinyester-sorunu-ve-cozum-arayislari/>

23. İgor Torbakov, a.g.e., ss. 303-304; Halil Akman, „Kırım-Sivastopol üssü ve Karadeniz Rus Filosunun Paylaşım Sorunu“, Turkish Studies, Cilt: 9, Sayı:1, 2014, s. 11.
24. Kanbolat, Hasan (2008b), “Güney Osetya Savaşı Bitti: Gürcistan Bölünüyor mu?”, Stratejik Analiz, Cilt 9, Sayı 101, Eylül 2008, s.20-33.
25. Karabayram, Fırat (2007), Rusya Federasyonu’nun Güney Kafkasya Politikası, Lalezar Kitabevi, Ankara
26. Kurt, Selim–İbragim Khasanov (2019). “Güvenlikleştirme Kuramı Açısından Transdinyester Sorunu”.Karadeniz Araştırmaları. XVI/63: 417-434https://www.academia.edu/40408081/G%C3%9CVENL%C4%B0KLE%C5%9ET%C4%B0RME_KURAMI_A%C3%87ISINDAN_TRANSD%C4%B0NYESTER_SORUNU
27. Külebi, Ali (2007), “Karadeniz’de Yeni Dengeler”,
28. Mert, Okan (2004), Türkiye’nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
29. Mustafa Cem Bişkin. ABD – AB- Rusya üçgeninde ukrayna ve gürcistan’da güç mücadelesi//haziran – 2010
/https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/93141/T04893.pdf?sequence=1&isAllowed=y
30. Purtaş, Fırat (2005), Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu, Platin Yayınları, Ankara
31. Ruintən, K. (2008). Ermenistan’ın Azerbaycan’a Təcavüzü və Dünya Siyasəti, Adiloğlu Nəşriyyatı.
32. Sarıahmetoğlu, N.; Yeşilot, O. (2017). Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri (Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Gelişmeler), (Editörler: Abdulvahap Kara – Fahri Solak), Azerbaycan Cumhuriyeti. (içinde) Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları.
33. USAK Gürcistan Krizi Değerlendirme Raporu (2008)

34. Uyaniker.H.B, Kırım sorunundan donbas savaşına rusya ukrayna uzlamazlığı: sebepler ve sonuçlar/ankara-2017
/file:///C:/Users/admin/Downloads/KIRIM_SORUNUNDAN_DONBAS_SAVAS
INA_RUSYA_U%20(1).pdf
35. Waever, Ole (2008). “Toplumsal Güvenliğin Değişen Gündemi”. Uluslararası İlişkiler Dergisi. V/18: 151-178.

İngilis dilində:

36. “Azerbaijan to stay out of CIS Security Pact”, Eurasia Daily Monitor, Volume: 5 Issue: 26, February 8, 1999 at
http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=15454&tx_ttnews%5BbackPid%5D=213
37. „Statement of the Heads of State or Government on Ukraine“ (6 Mart 2014). European Council,
https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/141372.pdf 24 Mart 2017.
38. „Ukraine president holds two mitts full of Russian passports and military IDs dropped by soldiers“ (7 şubat 2015). National Post,
<http://news.nationalpost.com/news/world/ukraine-presidentholds-two-mitts-full-of-russian-passports-and-military-ids-dropped-by-soldiers>
39. Alexander Rondeli, The choice of independent Georgia, The security of the Caspian Sea Region / edited by Gennady Chufrin, Oxford University Press, 2001 p. 195.
40. Azerbaijan-Georgia relations, Brief Information on Diplomatic Relations, Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan Republic, at CAUCASUS ANALYTICAL DIGEST No. 67–68, 23 December 2014
41. Caucasus Barometer 2011, Georgia,permalink:
<http://www.crrc.ge/oda/?dataset=16&row=152>

42. Colloquy with Ghia Nodia, *Caucasus International*, Vol.1. No.2, 2011, p. 62.
43. Cornell, Svante ve J. Popjanevski, N. Nilsson (2008), *Russia's War in Georgia: Causes and Implications for Georgia and The World*, SRSP Pub.
44. Damien Sharkov (15 Mart 2015). „Rebels in Ukraine „Not Russia“'s Puppets“, Says Putin Aide“““, *Newsweek*, (Eriřim)
<http://www.newsweek.com/rebels-ukraine-not-russias-puppets-says-putin-aide316051>
45. Elmar Mammadyarov, “Walking a Tightrope: Azerbaijan's Foreign Policy Strategy in a Changing Environment”, *Azerbaijan Focus*, Vol.1.No.1, July 2009, p.25.
46. Glen H. Snyder, *Alliance Politics*, Cornell University Press, 2007, p.27.
47. Georgian-Azerbaijani relations/<http://mfa.gov.az/les/le/Azerbaijan%20-%20Georgia%20relations.pdf>
48. Foreign Affairs: David Rieff 1997, <http://www.cilicia.com/armo19e.html>
49. Georgian-Azerbaijani relations:The Foundations and Challenges of the Strategic Alliance
https://www.researchgate.net/publication/292149201_Azerbaijan-Georgian_relations_The_Foundations_and_Challenges_of_the_Strategic_Alliance
50. Interview with Jesur Sumerinli, Azerbaijani military expert, 28 April, 2013.
51. Kornely.K, “The Post-conflict South Caucasus within New Geopolitical Framework - View from Georgia”, Edited by Mustafa Aydin, *NATO Science for Peace and Security Series - E: Human and Societal Dynamics*. IOS Press. Vol. 77. p.194
52. National Security concept of Georgia, Tbilisi, Georgia, 2005, at http://www.parliament.ge/les/292_880_927746_concept_en.pdf
53. National Security Concept of Georgia, Tbilisi, Georgia, 2011, at www.nsc.gov.ge/les/les/National%20Security%20Concept.pdf
54. The Ukrainian Crisis and Implications for Azerbaijan By Anar Valiyev, Baku

55. Whyte.E, “Timeline of Developments Leading Up to The Russian Georgian Conflict of August 2008”, [http://csis.org/images/stories/Russia%20 and %20 Eurasia/080924_georgia_russia_timeline.pdf](http://csis.org/images/stories/Russia%20and%20Eurasia/080924_georgia_russia_timeline.pdf) , 02.12.2008
56. Zürcher.C, (2005), “Georgia’s Time of Troubles 1989-1993”, Editörler: COPPIETERS, Bruno ve Robert Legvold, Statehood and Security, The MIT Press, s.83-116.

Rus dilində:

57. "Алиев: Иран и Грузия закрыли воздушное пространство и наземные дороги для доставки оружия в Армению". Информационное Агентство Репорт (Rusça). 19 Ekim 2020 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 28 Ekim 2020
58. «ДНР и ЛНР объединились в Новороссию и ждут Харьков» (24 мая 2014 г.). Московский Комсомолец, <http://www.mk.ru/politics/2014/05/24/dnr-i-lnr-sozdali-novoe-gosudarstvonovorossiye.html>
59. Венер.М, «В Приднестровье нет ничего общего с Косово». (2006). (Дата обращения: 14.02.19).
<https://www.inopressa.ru/article/16May2006/faz/pridnestrovie>
60. Дьякону.В, (2008). «Приднестровский Конфликт: Замороженный, но Разрешимый». Центральная Азия и Кавказ. III-IV/57-58: 370-380.
61. Ньюсмейкер (2017). «Приднестровье никогда не будет независимо». (Дата обращения: 14.02.19).
<https://newsmaker.md/rus/novosti/dodon-pridnestrovo-ne-budet-nezavisimym-31547/>
62. Руслан Шевченко. Контрабанда вооружения – одна из главных причин оккупации армией Карабаха/26 Октября 2020
<https://tribuna.md/ru/2020/10/26/ru>
63. Тедрель, Ариэль (2005). «Владимир Воронин: Мы Хотим Вступить в Европейский Союз». (Дата обращения: 14.02.19).

<https://www.inopressa.ru/article/09Mar2005/lefigaro/voronin.html>

64. Харитоновна, Наталья (2008). «Приднестровье: Война и Перемерье (1990-1992 гг.)». Новый исторический вестник. XVII/1: 187-197.
65. Цуканова, Ольга (2011). «Фаза молдавско-приднестровского конфликта». Проблемы в Российском Законодательстве. 2: 246-249.

Digər dillərdə:

66. “Kiva causes outrage in Azerbaijan by calling for support for Armenia in ‘confrontation with the Muslim world’”, Religious Information Service of Ukraine, November 8, 2020, Available at:
https://risu.ua/en/kiva-causes-outrage-in-azerbaijan-by-calling-for-support-for-armenia-in-confrontation-with-the-muslim-world_n112499
67. Embassy of Ukraine in the Republic of Azerbaijan, “Comment of the Embassy on the situation around the program ‘15 republics’ of the Ukrainian TV channel ‘1+1’” (translation from Ukrainian), November 27, 2014, available at:
<https://azerbaijan.mfa.gov.ua/news/3239-komentar-posolystva-shhodo-situaciji-navkolo-programi-15-respublik-ukrajinskykogo-telekanalu-11>
68. Espresso, ‘This authority does not apply to any deputy’: Zelensky on the idea of ‘servant’ Marchenko to supply weapons to Azerbaijan (translation from Ukrainian), October 3, 2020, available at:
https://espresso.tv/news/2020/10/02/quotce_povnovazhennya_ne_stosuyetsya_bud_yakogo_deputataquot_zelenskyu_pro_ideyu_quotslugyquot_marchenko_postach_aty_zbroyu_azerbaydzhan
69. Krivis Palitra, October 16, 2020 <https://kvispalitra.ge/article/70925-rusuli-gambiti-yarabaghis-meore-omshi/>
70. Ludmyla Marchenko, Facebook, November 2, 2020, available at:
https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=3395024333910644&id=100002093322118

71. Ukrinform, Kuleba urges deputies not to play with people's emotions with statements about military aid (translation from Ukrainian), October 2, 2020, available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3110723-kuleba-zaklikae-deputativ-ne-gratisa-z-emociami-ludej-zaavami-pro-vijskovu-dopomogu.html>
72. Ukrayinska Pravda, The Embassy of Ukraine in Yerevan was doused with borscht because of the statement of the Foreign Ministry on the conflict with Azerbaijan (translation from Ukrainian), July 15, 2020, available at:
<https://www.pravda.com.ua/news/2020/07/15/7259463/>